

ISSN 2617-7943 (Print)
ISSN 2617-9490 (Online)

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство

Науковий журнал

2020

Том
Vol. **3**

№2

Scientific journal

**BULLETIN
OF KYIV
NATIONAL
UNIVERSITY
OF CULTURE
AND ARTS**

Series in Museology
and Monumental Studies

Київський національний університет культури і мистецтв
Вісник Київського національного університету культури і мистецтв.
Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство
Науковий журнал

«Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство» є рецензованим науковим журналом відкритого доступу, що публікує статті з музеєзнавства і пам'яткознавства.

Видання адресовано вченим, викладачам закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, магістрам, усім, хто досліджує теоретичні, прикладні та історичні проблеми музейної та пам'яткоохоронної справи.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол № 5 від 01.12.2020 р.)*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Сергій Пустовалов – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Віктор Вечерський – кандидат архітектури, доцент, Інститут культурної спадщини, Київ, Україна;

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Сергій Руденко – кандидат культурології, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Федір Андрущук – доктор історичних наук, Національний музей історії України, Київ, Україна;

Надія Гаврилюк – доктор історичних наук, провідний співробітник Інституту археології НАН України;

Юрій Горбань – кандидат культурології, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

Валентин Дергачов – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут культурної спадщини АН Молдови, Кишинів, Молдова;

Олександр Дзиговський – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна;

Олександр Єгорейченко – доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Білорусь;

Магдалена Мончинська – доктор історичних наук, професор, Лодзький університет, Лодзь, Польща;

Сергій Ольговський – кандидат історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

Тамаз Путкарадзе – доктор історичних наук, асоційований професор, Батумський державний університет імені Шота Руставелі, Батумі, Грузія;

Сергій Скорий – доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна;

Ростислав Терпиловський – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка;

Георгій Шаповалов – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя, Україна.

ЛІТЕРАТУРНИЙ РЕДАКТОР

Тетяна Кунц

РЕДАКТОР АНГЛОМОВНИХ ТЕКСТІВ

Наталія Сарновська

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ РЕДАКТОР

Вероніка Степко

ДИЗАЙН ОБКЛАДКИ

Євгеній Дорошенко

ТЕХНІЧНЕ РЕДАГУВАННЯ

ТА КОМП'ЮТЕРНА ВЕРСТКА

Оксана Бережна

Науковий журнал відображається в таких базах даних: BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Академія, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD; довідник наукових ресурсів відкритого доступу, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Наукова періодика України (УРАН).

Найменування органу реєстрації друкованого видання

ISSN

Рік заснування

Періодичність

Засновник/адреса

Адреса редакційної колегії

Сайт

E-mail

Телефон

Міністерством юстиції України видано Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації № 23119-12959 Р Серія КВ від 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 рази на рік

Київський національний університет культури і мистецтв,

вул. С. Коновальця, 36, м. Київ, Україна, 01133

вул. Чигоріна, 14, каб. 65, м. Київ, Україна, 01042

Видавничий центр КНУКІМ, вул. Чигоріна, 14, м. Київ, Україна, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosc@ukr.net

+38(050)7842930

Kyiv National University of Culture and Arts
Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts.
Series in Museology and Monumental Studies
Scientific journal

The scientific journal publishes actual research results in the field of museology, heritage studies, collective memory, historical politics.

The publication is intended for scientists and scientific and pedagogical workers engaged in research on theoretical, applied and historical aspects of museum and heritage studies.

*Recommended for publication by the Academic Council
of Kyiv National University of Culture and Arts
(Minutes No 5 from 01.12.2020)*

EDITOR-IN-CHIEF

Serhii Pustovalov – Doctor of Sciences (History), Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Viktor Vecherskyi – PhD in Architecture, Associate Professor, Institute of Cultural Heritage, Kyiv, Ukraine;

ASSISTANT EDITOR

Serhii Rudenko – PhD in Cultural Studies, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

EDITORIAL BOARD

Fedir Androshchuk – Doctor of Sciences (History), National Museum of Ukrainian History, Kyiv, Ukraine;

Valentyn Derhachov – Doctor of Sciences (History), Professor, Leading Researcher, Institute of Cultural Heritage of the Academy of Sciences in Moldova, Chisinau, Moldova;

Oleksandr Dzyhovskiy – Doctor of Sciences (History), Professor, Odessa National University after I. I. Mechnikov, Odessa, Ukraine;

Nadiia Havryliuk – PhD in History, Senior Fellow of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Yurii Horban – PhD in Cultural Studies, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

Mahdalena Monchynska – Doctor of Sciences (History), Professor, University of Lodz, Lodz, Poland;

Serhii Olhovskiy – PhD in History, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

Tamaz Phutkaradze – Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Shota Rustaveli Batumi State University, Batumi, Georgia;

Heorhii Shapovalov – Doctor of Sciences (History), Professor, Chief Researcher, Zaporizhzhia Regional Local History Museum, Zaporizhzhya, Ukraine;

Serhii Skoryi – Doctor of Sciences (History), Professor, Institute of Archeology, National Academy of Sciences in Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Rostyslav Terpylovskiy – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of Archeology and Museum Studies, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Oleksandr Yehoreichenko – Doctor of History, Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

LITERARY EDITOR

Tetiana Kunts

ENGLISH TEXTS EDITOR

Natalia Sarnovska

BIBLIOGRAPHIC EDITOR

Veronika Stepko

COVER DESIGN

Yevhenii Doroshenko

TECHNICAL EDITING

AND COMPUTER LAYOUT

Oksana Berezna

The scientific journal is displayed in BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Scholar, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: the Directory of Open Access scholarly Resources, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, Scientific Periodicals of Ukraine (URAN).

Name of authority registration of the printed edition

ISSN

Year of foundation

Frequency

Founder

Editorial board address

Publisher

Web-site

E-mail

Tel.

The certificate of Media Outlet State Registration № 23119-12959 P Series KB

dated 25.01.2018 issued by the Ministry of Justice of Ukraine

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

twice a year

Kyiv National University of Culture and Arts, 36, Yevhena Konovaltsia Str., Kyiv, 01133, Ukraine

14, Chyhorina Str., Off. 65, Kyiv, 01042, Ukraine

KNUKiM Publishing Centre, 14, Chyhorina Str., Kyiv, 01042, Ukraine

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenosb@ukr.net

+38(050)7842930

Киевский национальный университет культуры и искусств
Вестник Киевского национального университета культуры и искусств.
Серия: Музееведение и памятниковедение
Научный журнал

«Вестник Киевского национального университета культуры и искусств. Серия: Музееведение и памятниковедение» является научным журналом открытого доступа, в котором публикуются статьи, посвященные проблемам музееведения и памятниковедения.

Издание адресовано академическим ученым, преподавателям высшей школы, докторантам, аспирантам, магистрам, всем тем, кто исследует теоретические, прикладные и исторические проблемы музейного дела и сферу охраны историко-культурного наследия.

*Рекомендовано к печати Ученым советом
Киевского национального университета культуры и искусств
(протокол № 5 от 01.12.2020 г.)*

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Сергей Пустовалов – доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Виктор Вечерский – кандидат архитектуры, доцент, Институт культурного наследия, Киев, Украина;

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Сергей Руденко – кандидат культурологии, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Федор Андришук – доктор исторических наук, Национальный музей истории Украины, Киев, Украина;

Надежда Гаврилюк – доктор исторических наук, ведущий сотрудник Института археологии НАН Украины;

Юрий Горбань – кандидат культурологии, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

Валентин Дергачев – доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник, Институт культурного наследия АН Молдовы, Кишинев, Молдова;

Александр Дзыговский – доктор исторических наук, профессор, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Одесса, Украина;

Александр Егорейченко – доктор исторических наук, профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь;

Магдалена Мончинска – доктор исторических наук, профессор, Лодзинский университет, Лодзь, Польша;

Сергей Ольговский – кандидат исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

Тамаз Путькарадзе – доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Батуми, Грузия;

Сергей Скорый – доктор исторических наук, профессор, Институт археологии НАН Украины, Киев, Украина;

Терпиловский Ростислав – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой археологии и музееведения исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко;

Георгий Шаповалов – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Запорожский областной краеведческий музей, Запорожье, Украина.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ РЕДАКТОР

Татьяна Куц

РЕДАКТОР АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТОВ

Наталья Сарновская

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ РЕДАКТОР

Вероника Степко

ДИЗАЙН ОБЛОЖКИ

Евгений Дорошенко

ТЕХНИЧЕСКОЕ РЕДАКТИРОВАНИЕ

И КОМПЬЮТЕРНАЯ ВЕРСТКА

Оксана Бережная

Научный журнал отображается в следующих базах данных: BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Академия, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: справочник научных ресурсов открытого доступа, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Научная периодика Украины (УПАИ).

**Наименование органа регистрации
печатного издания**

ISSN

Год основания
Периодичность

Основатель

Адрес редакционной коллегии

Издательство

Сайт

E-mail

Телефон

Министерством юстиции Украины выдано Свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации № 23119-12959 Р Серия KB от 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 раза в год

Киевский национальный университет культуры и искусств,

ул. Е. Коновальца, 36, г. Киев, Украина, 01133

ул. Чигорина, 14, каб. 65, г. Киев, Украина, 01042

Издательский центр КНУКиМ, ул. Чигорина, 14, г. Киев, Украина, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ СТАТТІ З МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Віктор Вечерський	Архітектурна спадщина Львова	100
Сергій Ольговський	Антична Гілея у пониззі Дніпра	119
Любов Стромилюк	До історії колишнього дияконського флігеля: меморіальна дошка Григорію Косинці як образ історичної пам'яті та елемент об'єкту культурної спадщини	135
Олена Попельницька	Археологічні дослідження Криму у 1920-х – 1930-х рр. (за документами М. Л. Ернста з архіву Національного музею історії України)	151

ДИСКУСІЇ

Андрій Сошніков	Комфорт як базова основа музейної комунікації	161
Лілія Плешакова	Проблеми збереження Національного фонду України в умовах політичних криз та військових конфліктів	172
Інна Прохацька	Топографічний опис як вагома складова збереження музейних колекцій	192

ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК

Сергій Пустовалов	Комплекс озброєння ранньої козацької доби за матеріалами розкопок на о. Байда	203
--------------------------	--	-----

CONTENTS

THEORETICAL ARTICLES ON MUSEOLOGY AND MONUMENTAL STUDIES

Victor Vecherskyi	Architectural heritage of Lviv	100
Serhii Olhovskyyi	Ancient Gilea in the lower Dnieper	119
Liubov Stromyliuk	To the history of the former deacon's wing: a memorial plaque to Hryhorii Kosynka as an image of historical memory and an element of a cultural heritage object	135
Olena Popelnytska	Archaeological research of the Crimea in the 1920s–1930s. (according to documents of M. L. Ernst from the archives of the National museum of the history of Ukraine)	151

DISCUSSIONS

Andrii Soshnikov	Comfort as the main basis of museum communication	161
Liliia Plieshakova	Problems of the National fund of Ukraine preserving in conditions of political crisis and military conflicts	172
Inna Prokhatska	Topographic register as a significant component of museum collections preservation	192

RESEARCH OF MATERIAL MONUMENTS

Serhii Pustovalov	The armament complex of the early Cossack era according to the materials of excavations on the island of Baida	203
--------------------------	--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ ПО МУЗЕЕВЕДЕНИЮ И ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЮ

Виктор Вечерский	Архитектурное наследие Львова	100
Сергей Ольговский	Античная Гилея в низовье Днепра	119
Любовь Стромилюк	К истории бывшего дьяконского флигеля: мемориальная доска Григорию Косинке как образ исторической памяти и элемент объекта культурного наследия	135
Елена Попельницкая	Археологические исследования Крыма в 1920-х – 1930-х гг. (по документам Н. Л. Эрнста из архива Национального музея истории Украины)	151

ДИСКУССИИ

Андрей Сошников	Комфорт как базовая основа музейной коммуникации	161
Лилия Плешакова	Проблемы сохранения национального фонда Украины в условиях политического кризиса и военных конфликтов	172
Инна Прохацкая	Топографическое описание как весомая составляющая сохранения музейных коллекций	192

ИССЛЕДОВАНИЕ МАТЕРИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ

Сергей Пустовалов	Комплекс вооружений раннего казачества по материалам раскопок на о. Байда	203
--------------------------	--	-----

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221099

УДК 72(477.83-25)

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЛЬВОВА

Віктор Вечерський*Кандидат архітектури; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556**Інститут культурної спадщини, Київ, Україна*

Анотація

Мета дослідження – пам'яткознавчий аналіз і класифікація численних пам'яток нерухомої культурної спадщини м. Львова за видом «архітектура» з опрацюванням заходів щодо їхнього збереження. **Методи дослідження** базуються на використанні загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема історичного методу в системному підході, коли сукупність пам'яток історичного міста як об'єкт вивчення розглядається в розвитку, а також порівняльний метод, аналіз і синтез, дедукція та індукція. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що вперше комплексно проаналізована наявна на теренах усього Львова архітектурна спадщина з визначенням основних параметрів цієї множини та оптимальних способів подолання загрозливих їй факторів. **Висновки.** У Львові зафіксована найвища серед усіх міст України кількість, різноманітність, концентрація й цінність архітектурних пам'яток, які формують комплекси, ансамблі й визначні місця, але не тільки в історичному центрі, а й навколо нього, а також у периферійних районах. Для забезпечення їх збереження необхідно не тільки внести до Державного реєстру нерухомих пам'яток України всі об'єкти культурної спадщини, а й добитися зосередження зусиль міського самоврядування, громадськості, фахівців і концентрації фінансових ресурсів довкола практичного впровадження принципів визнаного в цивілізованому світі територіально-середовищного підходу задля збереження для нинішнього і майбутніх поколінь не тільки численних поодиноких пам'яток архітектури, а і традиційного характеру середовища Львова.

Ключові слова: архітектурна спадщина; місто Львів; пам'ятки; пам'яткознавча класифікація; традиційний характер середовища

Вступ

Архітектурна спадщина Львова є дуже численною за кількістю об'єктів – приблизно 1500 облікових номерів пам'яток і щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Вона різноманітна в хронологічному, стильовому, типологічних аспектах, має високу архітектурну якість за змінних характеристик висотності, щільності забудови та неоднорідності територіального розташування.

У цій статті ми проаналізуємо і класифікуємо з погляду пам'яткознавства усю множину нерухомих пам'яток культурної спадщини міста за видом «архітектура».

Актуальність теми дослідження

Львів є одним із кількох найвизначніших історичних міст України, з надзвичайно цінною архітектурною спадщиною. Але це унікальне місто, так само як Київ і Чернігів, дотепер не мало коректно визначеного й затвердженого історичного ареалу, без якого неможливе системне збереження пам'яток та традиційного характеру середовища в будь-якому історичному населеному пункті, а тим більше в такому, де середмістя оголошено пам'яткою всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. З огляду на це протягом 2017–2018 рр. в Інституті культурної спадщини (м. Київ) за участю автора цієї статті була розроблена відповідна науково-проектна документація на замовлення виконавчого органу Львівської міської ради. Наші дослідження довели, що не культурний ландшафт як такий, і не пам'ятки інших видів (приміром археології, історії, монументального мистецтва), а саме пам'ятки архітектури відіграють провідну роль у формуванні традиційного характеру середовища Львова. Тож на їхньому збереженні у відповідному історично сформованому архітектурному середовищі варто сконцентрувати подальші зусилля як пам'яткознавців, так і управлінських структур сфери охорони культурної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання архітектурної спадщини Львова висвітлені в численних вітчизняних та закордонних публікаціях упродовж 19-21 ст. У нашу історичну добу дослідженнями архітектурної спадщини Львова займалися й займаються М. Бевз, Ю. Бірюльов, В. Вечерський, В. Вуйцик, В. Дідик, У. Іваночко, Т. Клименюк, Х. Ковальчук, Ю. Криворучко, С. Лінда, Ю. Лукомський, Т. Максим'юк, Р. Мих, І. Могитич, Р. Могитич, Г. Новаківська, А. Новаківський, Я. Новаківський, І. Оконченко, Г. Петришин, Б. Посацький, О. Рибчинський, А. Рудницький, І. Сварник, І. Сьомочкін, Т. Трегубова, Л. Чень, Б. Черкес та ін. Їхні дослідження значно поглибили знання про архітектурну спадщину міста, її формування та методи збереження. Підсумком останніх досліджень і публікацій стала найповніша на сьогодні підсумкова фундаментальна колективна праця «Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст.» (Бірюльов, 2008). У цьому виданні наприкінці поданий найповніший перелік публікацій із цієї тематики (Бірюльов, 2008, с. 698–714).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Аналіз літератури свідчить, що в українському пам'яткознавстві добре опрацьовано питання щодо найвизначніших львівських архітектурних пам'яток, їхніх комплексів та ансамблів. Водночас не висвітлено повною мірою актуальні питання комплексного пам'яткознавчого оцінювання всієї архітектурної спадщини Львова, пам'яткознавчої класифікації об'єктів архітектури як передумови створення ефективної системи їхнього захисту від руйнування, пошкодження, знищення.

Мета дослідження

Метою статті є пам'яткознавчий аналіз і класифікація пам'яток нерухомої культурної спадщини Львова за видом «архітектура» з опрацюванням рекомендацій для їхнього збереження.

Методи дослідження

Застосовано загальнонаукові та конкретнонаукові (спеціальні) методи дослідження, зокрема історичний метод у системному підході, коли сукупність пам'яток як об'єкт вивчення розглядається в розвитку, а також порівняльний метод, аналіз і синтез, дедукція та індукція. З позицій системного підходу охорона архітектурної спадщини розуміється як взаємопов'язаний комплекс заходів, що забезпечує виявлення, дослідження, оцінювання й облік пам'яток.

Виклад основного матеріалу

Ті об'єкти архітектурної спадщини Львова, які перебувають на цей час на державному обліку, обліковувалися як за радянських часів, так і в добу незалежності, тобто на підставі старого й нового законодавства, між якими є значні відмінності. Тож поміж цими об'єктами архітектурної спадщини є, строго кажучи, частина «пам'яток архітектури» та частина «пам'яток архітектури й містобудування». Видове розрізнення на «архітектуру» й «містобудування» строго витримується у процесі занесення пам'яток до Державного реєстру нерухомих пам'яток України тільки з 2010 р., коли в законодавстві ці види пам'яток і об'єктів культурної спадщини були чітко розмежовані (Сердюк та ін., 2011, с. 145–146). І надалі ми всі об'єкти архітектурної спадщини Львова вважатимемо пам'ятками архітектури й не будемо аналізувати містобудівні пам'ятки, адже така пам'ятка, занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, на території міста лише одна (Ансамбль оборонних споруд Цитадель – місце концентраційного табору «Шталаг-328» на вул. Грабовського, 11).

Об'єкти архітектурної спадщини Львова класифікуються за ступенем історико-культурної цінності й за категоріями обліку. Ці класифікації пов'язані між собою, тому розглянемо їх разом. Архітектурна спадщина розподіляється на такі класифікаційні групи:

- пам'ятки національного значення;
- пам'ятки місцевого значення;
- щойно виявлені об'єкти культурної спадщини;
- об'єкти, які рекомендуються до занесення в списки щойно виявлених об'єктів культурної спадщини;
- значні історичні будівлі;
- рядові історичні будівлі;
- фонова забудова;
- дисгармонійні будівлі.

Пам'ятками архітектури національного значення є об'єкти з найвищими архітектурними якостями, такими як виразність стилевих ознак, оригінальність розпланувально-просторової структури, конструктивного оформлення, типу та жанру, наявність творів монументального мистецтва. Ці споруди відіграють формотворчу роль у об'ємно-просторовій композиції міста (вони є орієнтирами, архітектурними домінантами, акцентами). Важливими критеріями є також хронологічна глибина й авторство.

Пам'ятки місцевого значення мають у Львові високий ціннісний рівень. Це переважно житлові та громадські будівлі XIX – поч. XX ст. з чітко окресленими стилевими ознаками, які вирізняються в забудові оригінальною пластикою фасадів та наявністю акцентних елементів. Їхня розпланувально-просторова композиція може бути досить поширеною, типовою, проте архітектура фасадів – завжди неповторна. Серед пам'яток цієї групи, зокрема, численні адміністративні будівлі та прибуткові будинки. За містобудівним значенням – це об'єкти, які формують середовище, організують вузли або ж рядові елементи забудови.

Щойно виявлені об'єкти культурної спадщини – це ті будівлі і споруди, які вже попередньо взяті на облік місцевим органом охорони культурної спадщини й мають отримати статус пам'яток після проходження відповідних процедур. Серед них здебільшого особні архітектурні об'єкти та комплекси, ціннісний рівень яких близький до пам'яток місцевого значення.

Об'єкти, які рекомендуються до занесення в списки щойно виявлених об'єктів культурної спадщини – за ціннісним рівнем ідентичні з попередньою категорією. Різниця полягає в тому, що хоча вказані об'єкти й рекомендовані фахівцями до отримання статусу щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, проте у відповідні списки місцевим органом охорони культурної спадщини вони ще не занесені.

Ще однією категорією забудови, яка обов'язково береться до уваги, є втрачені об'єкти архітектурної спадщини. До цієї категорії належить не тільки сиґаґога «Золота Роза», знищена нацистами під час окупації Львова, а й кілька десятків архітектурних пам'яток національного та місцевого значення як у периферійних районах, так і в історичному середмісті, які присутні в державних списках пам'яток, але їх немає на місцевості, тобто їх знищили в різний час і за різних обставин, а певні з них потрапили до списків пам'яток місцевого значення в минулі часи через непорозуміння.

Визначними історичними будівлями вважаються капітальні муровані будівлі та споруди, здебільшого в доброму або задовільному технічному стані, які за своїми ознаками не відповідають критеріям пам'яток, а відтак не можуть претендувати на статус об'єкта культурної спадщини. Проте вони відіграють суттєву роль у містобудівній композиції, формуючи, як правило, фронти забудови вулиць і площ, або ж наріжні ділянки кварталів. У Львові – це рядова житлова забудова XIX – першої пол. XX ст. у кварталах, які оточують історичне середмістя та вздовж радіальних вулиць (Пекарська, Личаківська, П. Дорошенка, С. Бандери, Городоцька, Замарстинівська, Б. Хмельницького та ін.). До цієї ж категорії належать деякі старі промислові й виробничі споруди, торгові та громадські будівлі.

Рядові історичні будівлі – наймінливіший тип історичної забудови, який визначається залежно від характеру архітектурної спадщини конкретного історичного міста або навіть його району й фіксує типові, традиційні особливості локального масового житлового будівництва. Самостійної художньої цінності рядові історичні будівлі не мають (бо в іншому разі вони б претендували на статус пам'яток), але набувають певного значення в контексті традиційного характеру середовища як об'єкти, що беруть участь у його формуванні. На відміну від рядових прибуткових будинків, які також були масовим типом житла другої пол. XIX – поч. XX ст., рядові історичні будівлі – можуть бути витворами непрофесійних будівничих, місцевих майстрів, а іноді – й самих власників. Це саме той прошарок забудови, який здобув назву традиційної забудови або міського архітектурного фольклору. Вона є традиційною за подібністю форм, які є інваріантами на основі однієї або декількох композиційних схем плану і фасаду. Такі будівлі не підлягають окремому обліку.

До фонові забудови належать нейтральні в архітектурному та містобудівному аспекті об'єкти, які відіграють роль необхідного тла для пам'яток архітектури, тим самим формуючи тканину міста в зонах концентрації пам'яток. Власне назва цієї категорії будівель свідчить, що вони є фоном, тлом для пам'яток та об'єктів культурної спадщини.

Дисгармонійними є об'єкти забудови 1970-х – 2010-х рр. дисонують із сучасним оточенням, заважаючи сприйняттю міських панорам та ландшафтів, пам'яток культурної спадщини. Вони позначені на історико-архітектурному опорному плані міста й у далекій перспективі, в процесі амортизації, мають бути усунені з міської мапи. Хоча ступінь реалістичності такого прогнозного побажання на разі оцінити неможливо.

Варто докладніше розглянути означені вище категорії історичної забудови.

Найціннішими архітектурними пам'ятками Львова є пам'ятки національного значення. Вони бралися на державний облік згідно з трьома урядовими нормативними актами: 1963, 1979, 2012 рр. Згідно з цими документами на державний облік узято загалом 199 комплексів і поодиноких пам'яток (разом з внутрішньоконкомплексними).

Пам'ятки місцевого значення є найчисленнішою категорією, що представляє архітектурну спадщину Львова. Вони бралися на державний облік протягом тривалого історичного періоду згідно з 15-ма розпорядженнями різноманітних місцевих органів влади 1969–2001 рр. та 5-ма наказами Мінкультури 2007–2017 рр.

Загалом зазначеними вище розпорядчими документами взято на державний облік приблизно 1,3 тис. архітектурних пам'яток. З них лише мала частка занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України так, як цього вимагає Закон України «Про охорону культурної спадщини» (Сердюк та ін., 2011, с. 158). Станом на кінець 2017 р. згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 № 929 до Державного реєстру за категорією національного значення занесено тільки один ансамбль, один комплекс і один осібний об'єкт. Звертає на себе увагу, що за видовим визначенням усі вони є комплексними пам'ятками: вже згаданий ансамбль оборонних споруд Цитадель – місце кон-

центраційного табору «Шталаг-328» є пам'яткою історії, архітектури, містобудування; комплекс будинків Національного музею імені А. Шептицького на вул. М. Драгоманова, 42 (3 об'єкти) є пам'яткою архітектури, історії; Костел єзуїтів на вул. Театральній, 11 є пам'яткою архітектури, історії, монументального мистецтва. Таке свідоме «розмивання» історико-архітектурної цінності цих пам'яток за допомогою додаткових видових визначень свідчить як про упереджене ставлення до суто архітектурних пам'яток, так і про міжвідомчі суперечності Мінкультури та Мінрегіонбуду, які ускладнювали підготовку і проходження відповідних нормативних документів Кабінету Міністрів України. Характерним у цьому сенсі прикладом є одна з найвідоміших і найкрасивіших архітектурних пам'яток Львова – будівля Галицького сейму, в якій тепер міститься Львівський національний університет ім. І. Франка: це пам'ятка архітектури національного значення, яка внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії місцевого значення (!).

За категорією місцевого значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України наказами Мінкультури, які зазначено вище, занесено 15 пам'яток архітектури. Водночас ті з них, які вносилися до 2010 р., мають, відповідно до тодішнього законодавства, видове визначення «архітектури та містобудування», а ті, які заносилися після 2010 р. – мають видове визначення «архітектури», але всі вони по суті є пам'ятками архітектури.

На диво нечисленною є категорія щойно виявлених об'єктів культурної спадщини з видовим визначенням «архітектури». Це лише 8 (вісім) об'єктів, частина з яких чомусь визнані щойно виявленими відповідно до наказу Департаменту архітектури та розвитку містобудування Львівської обласної державної адміністрації від 23.12.2016 р. № 50-ос. Цей орган управління не має таких повноважень відповідно до чинного законодавства. Йдеться про житлові будинки на вулицях А. Сахарова, 62-а, І. Котляревського, 13, водогінну вежу в Стрийському парку, а також монастирський комплекс Ордена кармелітів босих на вул. Персенківка, 10 / вул. Стрийська, 45, келії монастиря кларисок на площі Митній, 1. Водночас будинки на вул. Пісковій, 13, Городоцькій, 20 та трамвайний парк на вул. Д. Вітовського, 57 вважаються щойно виявленими об'єктами культурної спадщини з видовим визначенням «архітектури» невідомо на яких підставах, оскільки ніяких розпорядчих документів щодо них виявити не вдалося. Ми не ставимо під сумнів їхню історико-архітектурну цінність, а тільки підкреслюємо необхідність дотримання встановлених законодавством процедур для взяття їх на державний облік із метою збереження.

Об'єкти, які рекомендуються до занесення в списки щойно виявлених об'єктів культурної спадщини виявилися досить численною категорією – понад 500, перелік яких сформовано в діалозі з місцевим органом охорони культурної спадщини. Щодо них необхідно виготовити передбачену нормативними документами облікову документацію, після чого наказом Управління охорони історичного середовища Львівської міської ради внести в перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини для їх збереження в майбутньому і розв'язання питання про їхнє занесення / незанесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Серед архітектурних пам'яток Львова є певна кількість тих, що не підлягають приватизації. Перелік їх затверджений Законом України «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації» від 23.09.2008 р. № 574-VI. До цього переліку входять 140 пам'яток Львова різних історичних епох, різного функціонального призначення і стану збереження, причому як національного, так і місцевого значення. Це й руїни Високого замку, низка сакральних споруд (костели Святої Марії Магдалини, Святого Лазаря, Івана Хрестителя, дзвіниця церкви Святого Духа) і комплексів (монастир на вул. М. Коперника, 27, комплекс монастиря капуцинів (францисканців) на вул. В. Короленка, 1, монастир бернардинів, оборонні мури з Глинянською вежею, південною бастеєю та примурними будівлями, монастир кларисок та монастир сестер Святого серця на пл. Св. Юра, 1, комплекс Львівського музею народної архітектури та побуту, малі архітектурні форми (чотири фонтани на пл. Ринок, скульптури левів на Високому замку, вівтар «Голгофа» на вул. Вірменській, 7), житлові будинки й палаци, адміністративні й навчальні будівлі, шпиталі й театри, львівська ратуша і ключові будинки – архітектурні пам'ятки на пл. Ринок (рис. 1), музеї, залізничний вокзал, уцілілі оборонні споруди і фрагменти укріплень.

Рис. 1. Площа Ринок у Львові. Фото В. Вечерського

Важливо підкреслити специфіку видової, функціональної й типологічної класифікації архітектурних пам'яток Львова. За видовими ознаками архітектурна спадщина Львова поділяється на дві основні групи:

1 – архітектурні пам'ятки;

2 – архітектурні пам'ятки, які мають ще якісь додаткові видові ознаки (наприклад, є водночас пам'ятками історії та/чи монументального мистецтва).

До першої категорії належать здебільшого архітектурні пам'ятки Львова, як національного, так і місцевого значення.

До другої категорії належать архітектурні пам'ятки, які по суті є комплексними, тобто мають дві або (значно рідше) три видові дефініції: «архітектури, історії», «архітектури, історії, монументального мистецтва». До пам'яток архітектури та історії належать 50 будівель, що мають, окрім історико-архітектурного, ще й важливе історико-меморіальне значення. До пам'яток архітектури, історії, монументального мистецтва належить тільки одна пам'ятка. Це костел єзуїтів 1610–1630 рр. на вул. Театральна, 11. Пам'яткою історії, архітектури, містобудування є ансамбль оборонних споруд Цитадель – місце концентраційного табору «Шталаг-328».

За функціональною типологією архітектурні пам'ятки Львова представляють майже увесь функціональний спектр історичної архітектури.

Пам'ятки архітектури як тип належать до споруд (витворів), але як такі можуть входити до складу комплексів (ансамблів) і визначних місць. Розглянемо цю класифікацію на прикладах кількох архітектурних пам'яток, які є знаковими для Львова.

До найвизначніших споруд (витворів) не тільки Львова, а й України належить Римо-католицький катедральний собор (Катедра) 1370–1479 рр. (пл. Катедральна, 1) – одна з важливих сакральних доміант середмістя, яка розпланувально-просторово пов'язана з площею Ринок. Собор Святого Юра (1744–1770 рр., архітектор Б. Меретин, рис. 2) поставлено на терасі найвищого пагорба, що панує над західною частиною міста, що забезпечує пам'ятці роль містобудівної доміанти. Домініканський костел (1749–1764 рр., архітектори Я. де Вітте, М. Урбанік, рис. 3) є найзначнішим римо-католицьким храмом не тільки Львова, а й загалом західних регіонів України доби пізнього Бароко. Його масивний купол разом з елегантною дзвіницею домінують у тих панорамах і видах історичного середмістя, які розкриваються зі сходу, а також із висотних видових майданчиків (рис. 4). Театр опери та балету на просп. Свободи побудований 1897–1900 рр. за проектом архітектора З. Горголевського, має важливе містобудівне значення, оскільки замикає перспективу цієї центральної вулиці Львова (рис. 5).

Рис. 2. Ансамбль собору Св. Юра у Львові. Фото В. Вечерського

Рис. 3. Домініканський костел з дзвіницею. Фото В. Вечерського

Рис. 4. Видгляд історичного середмістя Львова з ратушної вежі з куполом домініканського костелу й ансамблем Успенської церкви. Фото В. Вечерського

Рис. 5. Будівля Оперного театру у Львові. Фото В. Вечерського

Архітектурні пам'ятки у складі комплексів (ансамблів) представляють кілька сакральних комплексів, що мають загальнонаціональне значення. Ансамбль Успенської церкви, 1572–1629 рр. на вул. Руській, 7 / Підвальній, 9, до складу якого входять три визначні споруди: Успенська церква, каплиця Трьох Святителів і дзвіниця-вежа Корнякта (рис. 4). До важливих сакральних комплексів належать львівські монастирі, серед яких найвизначнішими за архітектурними якостями є Онufrіївський, Бернардинський та Домініканський. Ансамбль собору Св. Юра має настільки визначну універсальну історико-архітектурну цінність, що його включено до пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Численні поодинокі архітектурні пам'ятки та їхні комплекси формують визначні місця, завдяки яким Львів сприймається цілісно, як унікальна ландшафтно-містобудівна пам'ятка світового значення (рис. 6). Варто вказати два з цих визначних місць, одне з яких належить функціонально до військової архітектури, а друге – до цивільної.

Рис. 6. Відлитий з бронзи макет історичного середмістя Львова, встановлений на площі Ринок. Фото В. Вечерського

Міські укріплення, Міський арсенал та Порохова вежа залишилися сьогодні чи не єдиними зримими слідами колись дуже розвиненої львівської фортифікації (рис. 7). Муровані укріплення Львова датуються кін. XIV – поч. XV ст. Вони зазнавали перебудов і модернізацій до середини XVII ст. Починаючи з другої пол. XVIII ст. Львів утратив стратегічне військово-значення, його укріплення поступово занепали. Їхні залишки розібрали наприкінці XVIII ст. Нині від середньовічної системи оборони міста збереглися певні фрагменти Високого та Низького

Рис. 7. Порохова вежа – збережений фрагмент міських укріплень Львова. Фото В. Вечерського

мурів, Порохова вежа, Миський арсенал, а також оборонний мур Бернардинсько-го монастиря з Глинянською баштою.

Ще одним визначним місцем, цілковито сформованим архітектурними пам'ятками є площа Ринок у центрі львівського середмістя. Вона майже квадратна на плані (142 на 129 м). Розпланування площі і парцеляція формувальних її кварталів забудови збереглися без істотних змін, хоча первісна готична забудова й загинула під час пожежі 1527 р. Після неї нові будівлі зводилися з використанням залишків колишніх, про що свідчать старовинні підвали, перші поверхи, що частково збереглися, і подекуди фрагменти готичних склепінь у будинках №№ 4, 6, 7, 16, 25, 26, 28, 45. Архітектурний вигляд площі склався у другій пол. XVI – на поч. XVIII ст. у стилістичні епохи Ренесансу й Бароко. Всупереч різноманітності в оздобленні фасадів деяких будівель, уся забудова площі Ринок справляє враження закінченого архітектурного ансамблю.

Певним визначним місцем, сформованим цілеспрямовано з різних архітектурних пам'яток, є Музей народної архітектури та побуту у Львові, розташований на колишній околиці за сучасною адресою вул. Чернеча Гора, 1. Але це окрема тема, оскільки йдеться не тільки про архітектурні пам'ятки, а і про музейну функцію цієї території. До того ж ці архітектурні пам'ятки зовсім не львівські, а переміщені до Львова, згідно з певною науковою концепцією, з теренів усєї Західної України (Данилюк та ін., 1980).

За композиційною роллю у формуванні традиційного характеру середовища архітектурні пам'ятки Львова поділяються на три основні групи.

Архітектурні домінанти: до них належать споруди ратуші, дзвіниці Корнякта, Латинської катедрі, дзвіниці Бернардинського монастиря, костелу і дзвіниці Домініканського монастиря, Кармелітського костелу, Вірменської дзвіниці, П'ятницької церкви, собору Св. Юра, костелу Св. Єлизавети. Упродовж усєї історії Львова його архітектурні домінанти формували виразний силует і панораму міста, що добре продемонстровано на відомих зображеннях XVII–XVIII ст. (рис. 8, 9).

Рис. 8. Панорама Львова. Гравюра А. Гогенберга 1618 р.
за рисунком А. Пассаротті

Рис. 9. Панорама Львова у 1772 р. Літографія за рисунком д'Отто

Архітектурні акценти: до них належать споруди театру опери й балету, Галицького сейму, Львівської політехніки, Галицької ощадної каси, кредитового товариства «Дністер», Галицького намісництва, єзуїтського, Бернардинського, Миколаївського, Марії Магдалини та кількох інших костелів, Спасо-Преображенської церкви, костелу Стрітіння монастиря босих кармеліток, залізничного вокзалу, Порохової вежі та деякі інші.

До рядових об'єктів, що формують середовище, належать здебільшого львівські архітектурні пам'ятки, передусім – житлові будинки та значна частина громадських будівель, перелічувати які тут немає ні потреби, ні можливості.

Під час проведених у 2017–2018 рр. нашою групою досліджень ідентифіковано і складено списки значних історичних будівель, рядових історичних будівель, фонові забудови. Окремою категорією, яка зазначається і на кресленнику історико-архітектурного опорного плану, є втрачені об'єкти архітектурної спадщини. Серед них чи не найвідомішим є Високий замок, який навіть поривалися були відбудувати, але з того нічого не вийшло й сьогодні його руїни мають статус пам'ятки архітектури національного значення (Вечерський, 2002, с. 419–421). Другою найвідомішою втраченою архітектурною спорудою була синагога Нахмановича (Золота Роза). Вона була центром громадського життя єврейського району міста та однією з найцінніших архітектурних пам'яток Львова. У 1920–30-х рр. її досліджували різні фахівці, які виконали архітектурні обміри й фотофіксацію. Пам'ятку зруйнували вибухівкою німецькі окупанти у серпні 1941 р. Залишки синагоги оголошено пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний № 513-Лв) (Вечерський, 2002, с. 421–422). Її було включено до затвердженої Урядом у 1999 р. і потім скасованої В. Януковичем Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України. Після тривалих дискусій було ухвалено синагогу не відбудовувати, а натомість законсервувати й музеєфікувати її залишки та впорядкувати територію, що й було успішно виконано у 2016 р. як меморіальний комплекс «Простір синагог» на вул. Староєврейській, 41.

Набагато гіршою є ситуація з двома історичними дільницями на пл. Міцкевича, де раніше стояли будинки під №№ 9 і 10. Житловий будинок на пл. Міцкеви-

ча, 9 був мурований, триповерховий, стояв на наріжній ділянці, виходячи чолом на площу, а бічними фасадами – на дві рівнобіжні вулиці, перпендикулярні до червоної лінії забудови площі. Звели його в 1839 р. на місці так званого Високого муру загальноміських укріплень. У підмурках та муруванні першого поверху застосовано білокам'яні блоки та великоформатну пальчасту цеглу з розібраних укріплень. Будинок зазнав перебудов у 1910, 1922 рр. У радянську добу він був оголошений пам'яткою архітектури національного значення під охоронним номером 1326. Протягом 1990-х рр. проводилося підсилення фундаментів цієї пам'ятки, внаслідок чого вона почала руйнуватися і в 1998 р. за розпорядженням львівської міської влади була протизаконно знищена попри заборону Держбуду України (Вечерський, 2002, с. 423-424).

Житловий будинок на пл. Міцкевича, 10 / вул. Рогатинців, 2 – мурований, триповерховий, збудований у 1829–1835 рр. на місці знесеної ділянки загальноміських укріплень, а саме – у колишньому міжмур'ї, на місці засипаного рову. Рішенням Львівського облвиконкому від 26.02.1980 р. № 130 цей будинок був оголошений пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним номером 137-м. У 1991 р. на будинкові згорів дах. Після цього ні консерваційних, ані реставраційних робіт на пам'ятці ніхто не провів і вона почала руйнуватися. У 1998 р. Управління архітектури й містобудування Львівського міськвиконкому надало власникові цього будинку – Львівській філії Укрсоцбанку протизаконний дозвіл на знесення пам'ятки й будівництво нової будівлі. Зігнувши чинне законодавство й пряму заборону Держбуду України, в 1998 р. пам'ятку цілковито знищили, а протягом 2001 р. на її місці за проектом львівського інституту Містопроєкт (архітектор О. Базюк) звели немасштабну новобудову, яка спотворила архітектурний образ заповідного середмістя Львова (Вечерський, 2002, с. 424–425).

Ще одна втрачена пам'ятка місцевого значення в історичному середмісті – це житловий будинок кінця XVIII – поч. XX ст. на вул. Валовій, 15. На її місці у 2002 р. той самий львівський проектний інститут Містопроєкт, і той самий головний архітектор проекту О. Базюк запроектували масивний офісно-житловий комплекс на замовлення фірми «Консоль ЛТД» – фірми державного зрадника і сепаратиста Константинова Володимира Андрійовича (м. Сімферополь). Попри активну протидію відомих львівських пам'яткоохоронців (М. Бевз, М. Гайда, В. Петрик, Р. Салюк та ін.), а також автора цієї статті (Вечерський, 2006, с. 180–185), замовлення злочинця було виконане і споруджений на вул. Валовій, 15 офісно-житловий комплекс спотворив традиційний характер середовища історичного середмістя Львова, причому саме тієї його частини, яка розміщена під міжнародною охороною як пам'ятка всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Крім перелічених вище, у Львові є ще понад 60 пам'яток архітектури, які присутні в державних списках пам'яток, але яких не виявлено на місцевості у ході проведення у 2017 р. натурного обстеження і фотофіксації історичної забудови Львова. Зокрема, це 16 пам'яток національного значення та 47 пам'яток місцевого значення.

Цілком зрозуміло, що території втрачених пам'яток є актуальними чи потенційними будівельними майданчиками, сучасна забудова яких далеко не завж-

ди відповідає законодавчо встановленим вимогам збереження традиційного характеру середовища. Такі проблемні ділянки забудови, як на вул. Федорова, 22–28, 23, вул. Староєврейській, вул. Сербській, 3–7А, на площі Міцкевича та деякі інші загрожують незворотно спотворити історичне середмістя як пам'ятку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Один із найбільш проблемних об'єктів в історичному центрі міста – це ділянка під будівництво так званого «п'ятизіркового» готелю на вулиці І. Федорова, 22–28. Цей готель свого часу був презентований міською владою як важливий інвестиційний проєкт до проведення чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. Але насправді це яскравий приклад ігнорування усталеної методики роботи в історично сформованому архітектурному середовищі, що призвело, у кінцевому підсумку, до зупинення незаконного будівництва. У 2011 р., після появи численних судових позовів, протестів громади Львова, втручання Держкультспадщини, інвестор пішов на контакт із фахівцями сфери охорони культурної спадщини. Однак діяльність створеної тоді робочої групи не призвела (з вини замовника) до спільного рішення про шляхи виходу з глухого кута. Тож зараз ділянка на вул. І. Федорова, 22–28 – це котлован із залізобетонними конструкціями й арматурою, залитий водою.

Інші дисгармонійні будівлі підтверджують тезу про те, що поява потворних новобудов є закономірним наслідком нищення пам'яток і об'єктів архітектурної спадщини. Так, реконструкція історичного будинку на пл. Звенигородській із надбудовою кількох нових поверхів (і це на території пам'ятки всесвітньої спадщини) спричинила спотворення історичного силуету найдавнішої частини княжого Львова. Будівництво багатопверхового торгово-офісного центру на площі Соборній 14, 15 звелось до того, що на місці двох триповерхових пам'яток архітектури, знесених забудовником, споруджено семиповерховий фасад (4 поверхи та 3-ярусна мансарда), за яким намагалися візуально «сховати» дев'яти-десятиповерхову величезну будівлю, яка знищила середовище історичного кварталу та історичні панорами центра міста. Будівництво високого житлового будинку на вул. О. Кольберга спричинило критичні зауваження експерта ЮНЕСКО Тодора Крестева у 2012 р. До дисгармонійних належить і надто завищений новий будинок на вул. С. Наливайка, де проєкт не відповідає вимогам до проєктування в буферній зоні пам'ятки всесвітньої спадщини. Аналогічною є ситуація з будівництвом на вул. Тершаківців, на території пам'ятки архітектури. І таких прикладів є надто багато, як для такого цінного історичного міста, визнаного на світовому рівні.

Уся розглянута вище архітектурна спадщина Львова розподілена територією сучасного міста нерівномірно, але цілком традиційно, як для великого й стародавнього населеного місця: висока концентрація і висока якість пам'яток спостерігається в історичному середмісті, з пониженням до периферії як кількості пам'яток, так і щільності їхнього розташування на терені, а також ціннісних показників.

Найвищою є концентрація й цінність архітектурних пам'яток у межах середмістя XIV–XVII ст. Здебільшого тут містяться архітектурні пам'ятки національного значення XIV–XIX ст. Значно нижчою є концентрація і цінність архітектурних

пам'яток у межах старого княжого міста довкола площі Старий Ринок. Але тут містяться кілька найстародавніших львівських сакральних пам'яток, зокрема – костел Іоанна Хрестителя та Миколаївська церква. Ще нижчою є концентрація і цінність об'єктів архітектурної спадщини району Підзамче, і мінімальною – на території парку і гори «Високий замок» (проте ця територія має надзвичайно високий ландшафтний та історико-містобудівний потенціал). А проте саме ці чотири такі різні (за структурою і характером архітектурної спадщини) ділянки історичного центра Львова формують територію пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Частиною цієї ж пам'ятки є відокремлена територія ансамблю собору Св. Юра, яка у композиційно-видовому плані пов'язана як з історичним середмістям, так і з Високим замком як основним майданчиком панорамного огляду міста.

Навколо зазначених вище територій розташовані терени, на яких більша частина забудови датується XIX–XX ст., і де також спостерігається висока концентрація об'єктів архітектурної спадщини. Це фронти забудови уздовж проспектів Свободи і Т. Шевченка, вулиць І. Франка, Личаківської, Пекарської, Левицького, Князя Романа, М. Коперника, П. Драгоманова, П. Дорошенка, М. Гоголя, Листопадового Чину, Городоцької, Шептицьких, С. Бандери, С. Крушельницької та деяких інших радіальних вулиць, уздовж яких відбувалося розростання селищної території. У цьому периферійному кільці історичного центру досить малим є відсоток пам'яток архітектури національного значення, значно більшим – відсоток пам'яток місцевого значення і стабільно високим – відсоток об'єктів, які рекомендуються до занесення в списки щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, а також значних і рядових історичних будівель. На периферії сучасного міста також є поодинокі об'єкти архітектурної спадщини та їхні комплекси.

Зроблений у цьому дослідженні огляд архітектурної спадщини Львова пропонує низку заходів, необхідних для збереження цієї унікальної спадщини, яка в комплексі має не тільки загальноукраїнське, а і світове значення (Вечерський, 2011, с. 68–73).

Насамперед необхідно виготовити облікову документацію на всі об'єкти архітектурної спадщини міста відповідно до сучасних нормативних документів і забезпечити занесення цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У першочерговому порядку й за спрощеною процедурою, передбаченою Порядком обліку об'єктів культурної спадщини, необхідно зробити це для споруд, що пропонуються до занесення у Перелік об'єктів культурної спадщини, оскільки на сьогодні це – найбільш вразлива категорія історичної забудови, що не має жодного юридичного захисту від знищення.

Необхідно підкреслити, що, незалежно від категорій обліку, пам'ятки архітектури національного та місцевого значення, щойно виявлені об'єкти культурної спадщини та об'єкти, які рекомендуються до занесення у переліки об'єктів культурної спадщини, підлягають безумовному збереженню. Їх забороняється зносити, руйнувати, змінювати, замінювати, переміщувати на інші місця. Вони підлягають ремонту, реставрації та пристосуванню, музеєфікації.

Значні й рядові історичні будівлі бажано зберігати в контексті збереження традиційного характеру середовища хоча б на території пам'ятки всесвітньої

спадщини ЮНЕСКО та в її буферній зоні. Фонові будівлі, які утворюють співмасштабне тло для пам'яток, варто по можливості зберігати, а в разі неможливості збереження – замінити на сучасні будівлі та споруди, аналогічні за масштабом і об'ємно-просторовими параметрами.

Дисгармонійні будівлі і споруди підлягають або знесенню, або візуальній нейтралізації на підставі окремо опрацьованих проектних пропозицій.

Для архітектурної спадщини Львова важливим є ще один момент, донедавна недооцінений як фахівцями, так і громадськістю й управлінцями. Це так званий «п'ятий фасад» міста, тобто панорами дахів будівель і споруд історичного середмістя, які розкриваються перед спостерігачем із численних високо розташованих видових майданчиків, таких як Високий замок, ратушна вежа (рис. 4), готель «Дністер», горішні тераси багатьох львівських ресторанів тощо. Тож проблема виявлення, фіксації та охорони від спотворення цього «п'ятого фасаду» є актуальною не тільки для Львова, а і для інших історичних міст з активним рельєфом і багаторівневою забудовою, таких як наші Київ, Кременець, Чигирин, польський Краків, австрійський Зальцбург, Чеський Крумлов (Чехія) тощо. Ця проблема надто пізно потрапила до уваги українських фахівців – тільки з 2000-х років. Поштовхом до цього стала, на нашу думку, загальна «мансардизація» Києва, яка поступово дійшла до Львова та інших великих історичних міст. І хоча легальна «мансардизація» у Львові фактично зупинена ускладненим порядком, запровадженим міською владою, проте потворні сучасні надбудови на будинках-пам'ятках з'являються, а старі дахи деградують. З огляду на це, проблема потребує уваги з боку міського самоврядування, громадськості й фахівців із концентрацією зусиль і фінансових ресурсів у міській програмі «П'ятий фасад Львова», яку варто створити.

Висновки

У Львові зафіксована найвища серед усіх міст України кількість, різноманітність, концентрація й цінність архітектурних пам'яток, які формують комплекси, ансамблі й визначні місця, причому не тільки в історичному центрі, а й навколо нього і навіть у периферійних районах. Для забезпечення їхнього збереження необхідно не тільки внести до Державного реєстру нерухомих пам'яток України всі об'єкти культурної спадщини, а й добитися зосередження зусиль міського самоврядування, громадськості, фахівців і концентрації фінансових ресурсів довкола практичного впровадження принципів визнаного в цивілізованому світі територіально-середовищного підходу задля збереження для теперішнього і прийдешніх поколінь не тільки численних поодиноких пам'яток архітектури, а й традиційного характеру середовища Львова.

Список посилань

- Бірюльов, Ю. (Ред.). (2008). *Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст.* Центр Європи.
Вечерський, В. (2002). *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. НДІТІАМ.

- Вечерський, В. (2006). Проблема збереження традиційного характеру архітектурного середовища Львова. *Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці*, 13, 180-185.
- Вечерський, В. (2011). Проблеми збереження історичного образу міста. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура, 716, 68-73.
- Данилюк, А. Г., Красовський, І. В., Рибак, Б. Я., & Янов, В. Л. (1980). *Музей народної архітектури і побуту у Львові*. Каменярь.
- Сердюк, О. М., Бобровський, Т. А., & Кириленко, Л. М. (Упоряд.). (2011). *Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. Деснянська правда.

References

- Biriulov, Yu. (Ed.). (2008). *Arkitektura Lvova: Chas i styli. XIII-XXI st. [Architecture of Lviv: Time and Styles. XIII-XXI Centuries]*. Tsentr Yevropy [in Ukrainian].
- Danyliuk, A. H., Krasovskyi, I. V., Rybak, B. Ya., & Yanov, V. L. (1980). *Muzei narodnoi arkitektury i pobutu u Lvovi [Museum of Folk Architecture and Life in Lviv]*. Kameniar [in Ukrainian].
- Serdiuk, O. M., Bobrovskiy, T. A., & Kyrylenko, L. M. (Comps.). (2011). *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny [Collection of Regulations on Cultural Heritage Protection]*. Desnianska pravda [in Ukrainian].
- Vechersky, V. (2002). *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy [Lost Objects of Architectural Heritage of Ukraine]*. NDITIAM [in Ukrainian].
- Vechersky, V. (2006). Problema zberezhennia tradytsiinoho kharakteru arkhitekturnoho seredovyshcha Lvova [The Problem of Preserving the Traditional Character of the Architectural Environment of Lviv]. *Ukrainian Academy of Fine Art: Research and Methodology Papers*, 13, 180-185 [in Ukrainian].
- Vechersky, V. (2011). Problemy zberezhennia istorychnoho obrazu mista [Problems of Preserving the Historical Image of the City]. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series of Architecture*, 716, 68-73 [in Ukrainian].

ARCHITECTURAL HERITAGE OF LVIV

Viktor Vecherskyi

PhD in Architecture; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556

Institute for Cultural Heritage, Kyiv, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to provide the scientific analysis and classification of the immovable cultural heritage monuments of Lviv according to the type of “architecture”, with the elaboration of recommendations to preserve them. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special methods, in particular, the historical method in a systematic approach, when the set of monuments of the historic city as an object of study is considered in development, as well as comparative method, analysis and synthesis, deduction and induction. **The scientific novelty** of the study is that for the first time a comprehensive analysis of the existing architectural heritage throughout Lviv has been carried out with the definition of the main parameters of this set and the best ways to overcome its threatening factors. **Conclusions.** Lviv has the highest number, diversity, concentration and value of architectural monuments among all Ukrainian cities, which form complexes, ensembles and sights, not only in the historic centre but also around it and even in peripheral areas. To ensure their preservation, it is necessary not only to include all cultural heritage sites in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine but also to concentrate efforts of municipal government, the public, specialists and concentration of financial resources on the practical implementation of the principles of the civilized approach, in order to preserve for present and future generations not only numerous individual architectural monuments but also the traditional nature of the environment of Lviv.

Keywords: architectural heritage; Lviv; monuments; monument classification; traditional nature of the environment

АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЛЬВОВА

Виктор Вечерский

*Кандидат архитектуры; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556
Институт культурного наследия, Киев, Украина*

Аннотация

Цель исследования – осуществить памятниковедческий анализ и классификацию многочисленных памятников недвижимого культурного наследия г. Львова по виду «архитектура» с разработкой мероприятий по сохранению их. **Методы исследования** базируются на использовании общенаучных и специальных методов, в частности исторического метода при системном подходе, когда совокупность памятников исторического города как объект изучения рассматривается в развитии, а также сравнительный метод, анализ и синтез, дедукция и индукция. **Научная новизна** исследования заключается в том, что впервые комплексно проанализировано имеющееся на территории всего Львова архитектурное наследие с определением основных параметров этого множества и оптимальных способов преодоления угроз, которые существуют для него. **Выводы.** Во Львове зафиксированы самые высокие среди всех городов Украины количество, разнообразие, концентрация и ценность архитектурных памятников, которые формируют комплексы, ансамбли и достопримечательные места, причем не только в самом историческом центре, но и вокруг него и даже в периферийных районах. Для обеспечения их сохранности необходимо не только внести в Государственный реестр недвижимых памятников Украины все объекты культурного наследия, но и добиться сосредоточения усилий городского самоуправления, общественности, специалистов и концентрации финансовых ресурсов вокруг практического внедрения принципов признанного в цивилизованном мире территориально-средового подхода с целью сохранения для настоящего и будущих поколений не только многочисленных отдельных памятников архитектуры, но и традиционного характера среды Львова.

Ключевые слова: архитектурное наследие; город Львов; достопримечательности; памятниковедческая классификация; традиционный характер среды

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221102

УДК 913"652"(282.247.32)

АНТИЧНА ГІЛЕЯ У ПОНИЗЗІ ДНІПРА

Сергій Ольговський

Кандидат історичних наук, професор; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні динаміки змін географічної ситуації в пониззі Дніпра, зокрема на Кінбурнському півострові в античний час і освоєння регіону на фоні грецької колонізації Нижнього Побужжя. Під час написання статті застосовані загальнонаукові **методи** та системний підхід до вивчення писемних та археологічних джерел. **Наукова новизна** полягає в порівнянні археологічних і давньогрецьких літературних джерел із палеогеографічними даними, що дало змогу відновити природні умови в античний час у районі Буго-Дніпровського лиману і значно доповнити уявлення про формування греко-варварських зв'язків у регіоні. **Висновки.** Природні умови в районі Буго-Дніпровського лиману неодноразово змінювалися протягом останніх тисячоліть, що було пов'язано із коливанням рівня Чорного моря. З античного часу Кінбурнський півострів був відомий в античній літературній традиції, але мав зовсім іншу конфігурацію берегової лінії й був вкритий листяним лісом. Наприкінці VII ст. до н. е. на березі одного з рукавів дніпровської дельти з'явилося поселення, яке за своїми морфологічними ознаками було визначено як тимчасове сезонне торжище, на якому в теплу пору працювали ремісники – вихідці із Подніпров'я, Балкан, Північного Кавказу й навіть далеких східних областей. Затухання життя на торжищі було пов'язано із заснуванням Ольвії, де прибулі здалеку ремісники могли затримуватися на тривалий час, не залежачи від сезонних змін погоди й орендуючи приміщення для облаштування там тимчасових майстерень. З Ольвії ці майстри могли розповсюджувати свою діяльність і на поселення хори, про що свідчать поодинокі зношені ливарні форми на деяких із них, а також поховання варварського ливарника в Марицинському могильнику неподалік від Ольвії. Після від'їзду майстрів у приміщеннях прибирали і всі рештки майстерень скидали в покинуті льохи або ями, подібні до тієї, що була розкопана в 1982 р.

Ключові слова: Кінбурнський півострів; Ахіллів біг; Тендрівська коса; Тендрівська затока; Ягорлицька затока; Олеські піски; Ягорлицьке поселення; острів Березань; ремісничий центр; сезонне торжище

Вступ

Кінбурнський півострів – унікальний район Нижнього Подніпров'я з оригінальними природно-кліматичними умовами, географічна ситуація, в якому докорінно змінювалася упродовж останніх трьох тисячоліть. Вивчення цього процесу дає

змогу висвітлити деякі питання, пов'язані з освоєнням грецькими колоністами Нижнього Побужжя, зокрема формуванням ольвійської хори та встановленням греко-скіфських зв'язків.

Мета статті

Мета полягає у висвітленні динаміки змін географічної ситуації в пониззі Дніпра, зокрема на Кінбурнському півострові, в античний час і освоєння регіону на фоні грецької колонізації Нижнього Побужжя.

Виклад основного матеріалу

Кінбурнський півострів – земля, овіяна стародавніми легендами і переказами, міститься між Дніпро-Бузьким лиманом і Тендрівською затокою. Адміністративно ця територія розташована в межах Херсонської області, лише західна кінцева частина Кінбурнської коси входить до складу Очаківського району Миколаївської області.

Геологічне походження півострова пов'язане із чисельними коливаннями рівня Чорного моря і впливами дніпровської дельти на місцевий ландшафт. У цьому випадку нас цікавить час грецької колонізації Нижнього Побужжя, тобто середина I тис. до н. е., і тогочасні зміни місцевого ландшафту.

В II тис. до н. е., після тривалої фанаторійської регресії почалась остання німфейська трансгресія моря, тобто підняття рівня води, під час якого було затоплено велику піщану рівнину в пониззі Дніпра. Вода і далі наступала, «підпираючи» стару дніпровську дельту, вклинюючись далеко в сушу. Потім море відступило, залишивши за собою сучасний Дніпро-Бузький лиман, а на суші – язики дрібних лиманів і озер. І хоча, за твердженням спеціалістів, сучасний вигляд півострова сформувався приблизно 1500–2000 років тому, річище Дніпра або поодинокі рукави його дельти, мабуть, ще неодноразово змінювали свій напрямок і сучасна Ягорлицька затока утворилася не пізніше XVIII або навіть XIX ст. Так, на мапах французьких картографів Ніколя Сонсона (1600–1667) (рис. 1) і Гійома Деліля (1675–1726) (рис. 2) її не зображають. Тендрівська коса (Ахіллів біг) у той час була з'єднана із сушею перемичкою, про що писав ще Страбон (VII, 3, 19) і як це позначено на згаданих мапах Сонсона й Деліля. Тепер саме за межами сучасної дуже мілкої Ягорлицької затоки закінчується береговий шельф, на краю якого збереглися рештки стародавньої берегової суші, які відділяють затоку від моря, це невеликі острови Довгий і Круглий. Далі глибина моря сягає до 20 м і більше.

Про підняття рівня моря в останні століття свідчить і те, що у вересні 2020 р. співробітники підводної археологічної експедиції Інституту археології НАНУ виявили на відстані 70 м від берега Кінбурнської коси в морі, на глибині 2,1 м рештки кам'яної будівлі кінця XVIII ст., яка, ймовірно, входила до комплексу Кінбурнської фортеці часів російсько-турецької війни 1787–1791 рр.¹

¹ Користуючись нагодою, висловлюю щиро подяку начальнику підводного загону В. Є. Герасимову за надану інформацію.

Рис. 1. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографу Николи Синсона, видана П'ром Мариєтитом у 1663 р.

Рис. 2. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографу Г'йюма Деліля, видана Йоганом Ковенсом та Корнелієм Морт'є у 30–40 рр. XVIII ст.

Доречно згадати і про географічне минуле острова Березань, який розташований у гирлі Дніпро-Бузького лиману. М. Ф. Болтенко називає його брилою одеського вапняку, що відірвалася від основного вапнякового масиву на материк, що закінчується Аджиякським мисом, на якому міститься сучасне село Рибаківка (Болтенко, 1960, с. 38). Цей же автор називає й розміри острова: його довжина з півночі на південь дорівнює 852 м, а ширина – 350 м. Щоправда, ці дані були опубліковані ще в 1960 р., а завдяки абразивності, як стверджують спеціалісти, море щороку «з'їдає» в середньому до 0,3 м острівного узбережжя.

У 645 р. до н. е. на острові виникає давньогрецьке поселення, яке ототожнюють із містом Борисфен. На сьогодні тут досліджено міські квартали із кам'яною забудовою, принаймні два храми, керамічну майстерню й декілька майстерень, у яких обробляли, а можливо, і виплавляли залізо.

На початковому етапі свого існування Борисфен був жвавим торговельним центром, куди з'їжджалися місцеві торговці й ремісники із Подніпров'я й Балканського регіону. Але постає закономірне питання: навіщо було засновувати місто на такому маленькому клаптику землі? Якщо це було продиктовано умовами безпеки, то як населення забезпечувало себе всім необхідним. Адже, яким би важливим центром поселення на острові в той час не було, важко уявити, що його мешканці жили тільки привізними продуктами. І ще одне суттєве питання – на сучасному острові немає питної води. Тому не дивно, що ще на початку ХХ ст., коли на острові почали проводити перші археологічні дослідження, було висловлено припущення, що на момент появи в Нижньому Побужжі перших грецьких колоністів острів Березань був з'єднаний із материком. На підтвердження цього С. Д. Пападимитріу наводить дані про глибину протоки між островом і материком, за його свідченням, вона дорівнює загалом 1 м і лише посередині протоки сягає 2 м. Це дало змогу мешканцям навколишніх сіл менше століття тому навіть переганяти на острів худобу для випасу (Лапин, 1966, с. 129).

У звіті М. Ф. Болтенка збереглася фотографія початку 30-х рр. ХХ ст., на якій після різкого згону води від сильного берегового вітру проявилася коса в бік острова Березань від материкового берега (рис. 3). А на мапі французького картографа Ф. П. де Волана 1791 р. частина цієї коси ще була частиною материкового берега (рис. 4).

Сьогодні більша частина Кінбурнського півострова вкрита наносним піском та подекуди солончаковим степом, серед якого трапляються соляні озера.

Ймовірно, ці озера – рештки одного з рукавів дніпровської дельти, який впадав у Ягорлицьку затоку, або ж протікав територією, що згодом стала затокою, і впа-

Рис. 3. Оголена згоном коса від материкового берега з боку с. Рибаківка до острова Березань.
Фото зі звіту М. Ф. Болтенка, 30-ті рр. ХХ ст.

дав у море, і про який Геродот писав: там, у гирлі Борисфену (Дніпра) сама собою осідає безліч солі (IV, 53). Водночас мова не може йти про основне русло Дніпра, адже Геродот тут же пише, що Борисфен поблизу моря вже потужна ріка і від моря відома на сорок днів плавання до землі Герра, а також у гирлі утворюється лиман, у який впадає, приєднуючись до Борисфену, Гіпаніс (Південний Буг). Тобто це судноплавна його частина і у тамтешніх глибинах видобувати сіль було просто неможливо. Не зважаючи на істотні відмінності між мапами Н. Сансона і Г. Деліля, можна стверджувати, що конфігурація і природні умови Кінбурнського півострова за останні сторіччя зазнали суттєвих змін.

Рис. 4. Карта острова Березань французького картографа Ф. П. де Волана 1791 г.

123

К. К. Шилик, який докладно вивчав палеографію Нижнього Побужжя в античний час, вважає, що загальна ширина акваторії Бузького лиману на той момент була меншою на 1,5 км, а Дніпровського – на 3-4 км (Шилик, 1975, с. 89). Водночас довжину Кінбурнської коси дослідник продовжує майже на 45 км і розміщує її кінцеву частину біля Одеської затоки (рис. 5).

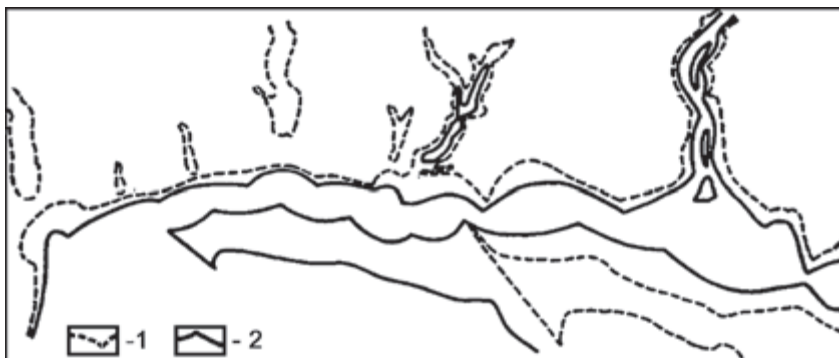

Рис. 5. Реконструкція конфігурації узбережжя Буго-Дніпровського лиману.

1 – сучасна берегова лінія; 2 – берегова лінія за часів фагорійської трансгресії. (За К. К. Шиликом).

М. М. Ієвлев також вважає, що акваторія Березанського й Бузького лиманів була значно вужчою і, посилаючись на свідчення французького інженера й картографа першої половини XVII ст. Гійома Боплана, поміщає в гирлі Бузького лиману піщані острови, а власне сам лиман зображує як систему рукавів, які утворюють дельту (Ієвлев, 1992, с. 132).

Про значні зміни берегової лінії Буго-Дніпровського лиману й Кінбурнського півострова зауважують і І. В. Бруяко та В. А. Карпов (1992, с. 89) (рис. 6). Але реконструкція геологічної й гідрологічної ситуації у Нижньому Побужжі цікавила дослідників лише у зв'язку з топографією Ольвії та її найближчих територій, а поза їхньою увагою залишалися лівий берег Дніпровського лиману, південь Кінбурнського півострова та Ягорлицька затока.

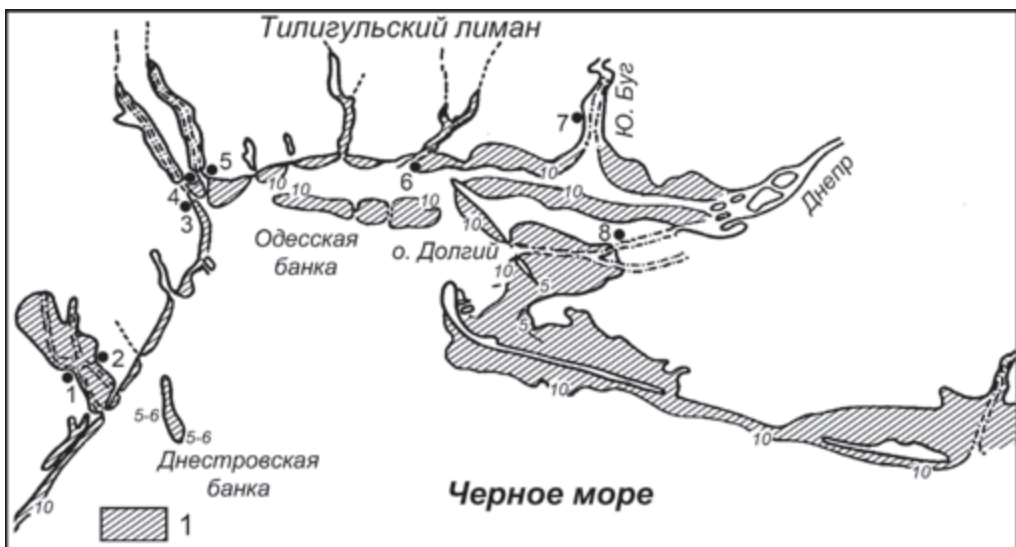

Рис. 6. Берегова Північно-Західного Причорномор'я в античний час.
(За І. В. Бруяко та В. А. Карпенко).

Геродот був чи не перший зі стародавніх авторів, хто писав про Кінбурнський півострів, який в античній традиції називався Гілея. Так, у грецькому варіанті легенди про походження скіфів цей історик розповідає, що Геракл, здійснивши свій черговий подвиг і добувши биків Геріона, переганяв їх до мікенського царя Еврісфея, але однієї негожої ночі в нього зникли коні, якими була запряжена його колісниця. Під час пошуків Геракл дістався Скіфії і, врешті, потрапив до місцевості Гілея, де він у печері зустрів дивну істоту змішаної породи – напівдіву, напівзмію. Верхня частина тіла в неї була жіноча, а нижня – зміїна. Саме у цієї істоти і перебували коні, яких, за легендою, вона повернула Гераклу лише після того, як він вступив із нею у зв'язок і вона народила йому трьох синів. Від молодшого із синів, на ім'я Скіф, і походять всі скіфські боги (IV, 9). Ця легенда була популярна в Північному Причорномор'ї протягом тривалого часу. Зображення змієногої праматері скіфів можна бачити на творах скіфо-античної то-

ревтики IV ст. до н. е., наприклад, на золотих бляшках із курганів Куль-Оба та Велика Близниця або ж на кінському налобнику із кургану Цимбалка.

Судячи зі змісту легенди, Гілея була добре відома і грекам-колоністам, і скіфам. Про це свідчить інша розповідь Геродота про трагічну долю скіфського мудреця Анахарсіса, який, хоча й був нащадком царського роду, та на владу в Скіфії не претендував, а відправився мандрувати, відвідав чимало країн і пізнав багато нового і цікавого. Перебуваючи в Греції, Анахарсіс відзначився як визначний філософ, і був визнаний одним із семи найвидатніших мудреців. Він був знайомий із Солоном і брав участь в його реформаторській діяльності. Про нього склали вірші, а у школах Еллади вивчали біографію Анахарсіса.

Ще перебуваючи в Греції, Анахарсіс дав обітницю, якщо йому судилося повернутися додому живим, він буде відправляти обряди, подібні до малоазійського святкування на честь Матері богів. Повернувшись до Скіфії, він попрямував до Гілеї, яка, за свідченням Геродота, розміщена поблизу Ахіллового бігу, і там під час релігійного обряду на грецький зразок був убитий рідним братом, скіфським царем Савлієм, який ревно оберігав патріархальні звичаї скіфів (IV, 76).

Обидві легенди, записані Геродотом, свідчать, що Гілея була місцевістю пустельною, незаселеною, бо, по-перше, згідно з міфологічною традицією, контакти напівбожественних істот із людьми були обмеженими і вони мали жити у віддалених пустельних районах. Для прикладу можна згадати легенду про мудрого кентавра Хірона, який жив в одній із печер Пеліона – лісистого гірського хребта у Фесалії. По-друге, Анахарсіс для відправлення своїх обрядів прийшов до незаселеної землі таємно. Адже він, мабуть, здогадувався, що його чекає, якщо скіфи дізнаються про віроломство ним скіфських звичаїв.

Далі Геродот досить точно описує місце розташування Гілеї серед скіфських земель та річок. За його словами, вона розміщена на південь від місцевості, де мешкають скіфи-землероби, яких ольвіополіти називали борисфенітами. «Якщо перейти Борисфен, то перша від моря – країна Гілея» (IV, 18). З другого боку Гілея обмежена рікою Гіпакіріс, яка, за словами Геродота, бере початок з озера й тече посеред земель скіфів-кочовиків, впадаючи в море біля міста Каркінітіда (IV, 55). Яку з сучасних річок Геродот назвав Гіпакірісом, незрозуміло. Дослідники припускають, що це можуть бути Інгул, Інгулець, Молочна, Сіверський Донець. Кожна з цих гіпотез має слабкі місця й остаточно питання ототожнення Гіпакіріса досі не вирішено (Доватур и др., 1982, с. 287).

Отже, область Гілея, обмежена річкою Борисфеном з одного боку і Чорним морем – з другого, бере початок від Тендрівської коси (Ахіллів біг) на заході і займає територію Кінбурнського півострова на півдні Херсонської області, простягаючись до загадкової річки Гіпакіріс. М. І. Сокольський намагався визначити довжину Гілеї із заходу на схід в 140 км (Сокольський, 1971, с. 288), але, відміряючи цю відстань, так і не натрапив на Гіпакіріс.

За словами Геродота, у цю землю впадає (в іншому перекладі – цією землею протікає) ще річка Пантікап, що, як і Гіпакіріс, бере початок з озера і не ототожнюється з жодною з нині відомих річок. Пантікап відокремлює землі скіфів-землеробів від скіфів-кочовиків (IV, 47). Вона доступна для кораблів із моря. Але жодна з приток Дніпра для кораблів з моря недоступна.

Говорячи про Гілею, Геродот акцентує увагу на тому, що там багато найрізноманітніших дерев, а в Скіфії ніде, крім Гілеї, не зустрінеш зовсім дерев (IV, 19). У записках мандрівників XIV–XV ст. член Одеського товариства історії і старожитностей Ф. Брун знайшов свідчення, що в середні віки в лісах Геродотової Гілеї було багато хвойних дерев, ліси були густіші й займали значно більшу територію, ніж у XIX ст. (Брун, 1858, с. 238). Одеський археолог П. О. Бурачков, який працював на півдні України у XIX ст., також згадує розповіді свого прадіда про те, що у XVIII ст. від мису Кінбурн до міста Олешки над лиманом був густий, хоча й не суцільний ліс, де росли дуб, береза, вільха, ясень. У лісі водилося багато диких кіз, свиней і навіть оленів. Крім того, в лісі було багато старих пеньків, які свідчили, що колись він був ще густішим (Бурачков, 1875, с. 3). Ці свідчення підтверджуються дослідженнями біологів і ґрунтознавців. Так, пилковий аналіз з Кардашинського торфовища поблизу Цюрупинська підтвердив, що у період пізнього голоцену тут росли дуб, в'яз, вільха, береза, граб, клен, липа, сосна (Острроверхов, 1979, с. 116).

Сама назва Гілея перекладається із давньогрецької мови як лісиста місцевість, полісся. Це знайшло відбиток і в сучасній топоніміці цього району. Так колишня назва м. Цюрупинськ, що на березі р. Конка, на Херсонщині – Олешки – походить від назви місцевості – Полісся, Олісся, Олешья. На цьому місці у 1711–1728 рр. розміщувалась Олешківська Січ, а зараз великий навколишній піщаний масив називається Олешківськими пісками. Хоча відсутність лісів уже на початку XIX ст. зумовила помилкове трактування назви міста – Олешки, від імені Олексій. Наприклад, у російськомовному виданні «Большая Советская энциклопедия» в статті про м. Цюрупинськ пишеться, що колишня назва міста – **Алешки**, хоча в іншому томі є окрема стаття вже про м. **Олешки** (виділено мною – С. О.), нинішня назва якого – Цюрупинськ (Ольговский, 2014, с. 96). І. С. Забелін у XIX ст. допускав назву міста як Алешки, так і Олешки, але походження назви пов'язував із літописним Олешшям – городищем-пристанню у пониззі Дніпра, де в 1084 р. князь Давид Ігорович захопив і пограбував греків або грековичів. Розташовувався цей торговельний осередок посеред суцільного лісу і назва Олешшя означало лісисту місцевість (Забелін, 1895, с. 1, 2). Нині робляться спроби відновити на Кінбурнському півострові ліс, але через зміни кліматичних умов і ландшафту, спричинених коливанням рівня моря, це можна зробити лише частково.

Зараз ця місцевість вкрита солончаковим степом, подекуди збереглись соляні озера, у яких мешканці із прибережних сіл і досі добувають сіль. Місцями ростуть невеликі, насаджені останнім часом, лісові масиви. У прибережній частині Кінбурнський півострів вкритий піщаними кучугурами, із яких вітром іноді видуває стародавні речі й навіть поодинокі поховання різних епох, які не пов'язані із конкретними пам'ятками.

Місцеві старожили розповідають, що на Кінбурнському півострову справді протікала дніпровська протока, яка називалася Козацькою і через яку, ще в стародавні часи, козаки, здійснюючи свої морські походи, потрапляли із Дніпра в море, оминаючи турецьку фортецю Очаків. Але ні на сучасних мапах, ні на згаданих мапах XVII–XVIII ст. жодні протоки непомічені, крім того, не було

ні Кінбурнської коси, ні Ягорлицької затоки. Проте на вказаних вище картах К. К. Шіліка, І. В. Бруяко і В. А. Карпенка із сучасними реконструкціями палеогеографічних умов Нижнього Побужжя VII–V ст. до н.е., а також у колективній монографії, присвяченій сільській окрузі Ольвії, на мапі, складеній М. М. Ієвлевим, позначено дві протоки, які протікали територією Кінбурнської коси, з'єднуючи Дніпровський лиман із морем (рис. 7) (Крыжицкий и др., 1989, с. 15, рис. 2).

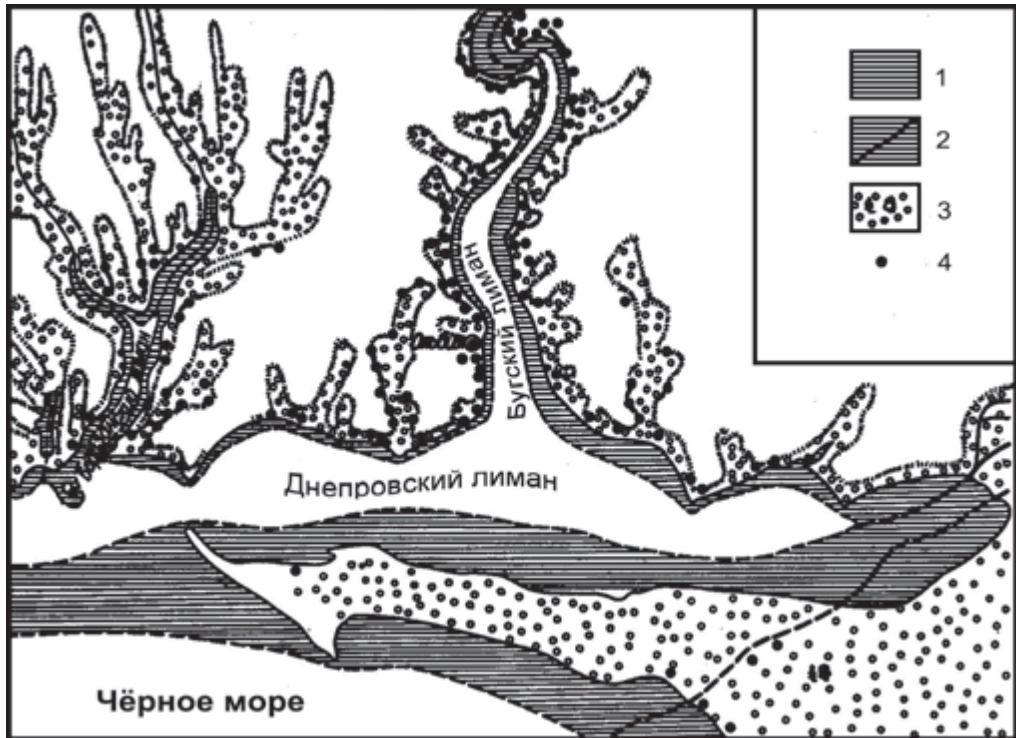

Рис. 7. Палеогеографічна реконструкція узбережжя Буго-Дніпровського лиману у VII – на початку V ст. до н. е. 1 – площа затопленої частини суші; 2 – стародавні протоки дніпровської дельти; 3 – заплавні ліси; 4–7 – поселення та тимчасові стоянки Ольвійської хори.
(За М. М. Ієвлевим).

Яку ж роль відігравала ця територія в античні часи, якщо про неї часто згадується в античній міфології та історичній традиції?

Донедавна на Кінбурнському півострові були відомі лише кургани доби бронзи і поодинокі знахідки речей скіфського типу, втім непов'язані з конкретними поселеннями чи городищами. Іноді вітром із піщаних дюн виносилися певні предмети з поховань різних епох. Але в 1972 р. під час розвідувальних робіт на місці плантажної оранки за 12 км на північ від с. Іванівка Голопристанського району, на березі Ягорлицької затоки, Херсонська археологічна експедиція Інституту археології виявила поселення архаїчної доби, яке датувалося кінцем

VII–IV ст. до н. е. (Рубан, 1980, с. 122). У науковий обіг ця пам'ятка увійшла під назвою Ягорлицьке поселення.

Топографічні умови поселення складні. Розташоване в прибережних пісках Ягорлицької затоки, воно має лише поодинокі невиразні осередки культурного шару. Житлових або господарських споруд не знайдено, але з піску вітром вивається багато уламків кераміки, виробів зі скла, заліза, міді, свинцю.

Отже, початок існування поселення хронологічно збігається з початком грецької колонізації Нижнього Побужжя, але на відміну від Борисфену на острові Березань або Ольвії, Ягорлицьке поселення мало суто ремісничий характер. Дослідження довели, що його мешканці займалися скловарінням і виготовленням виробів зі скла, обробляли кольорові метали та займалися ливарним ремеслом, обробляли залізо, про що свідчать залізні й мідні шлаки, виплески бронзи, аморфні зливки міді, свинцю, олова, шматки силікату й оплавлені шматочки скла. Деякі речі з бронзи мають ливарні шви, не відрубані ливники або так і залишилися напівфабрикатами, тобто з незакінченою обробкою.

Визначити кордони поселення чи сказати щось конкретне про населення або густоту заселення неможливо. Проте бронзові вироби знаходять собі аналогії у Середньому Подніпров'ї, Фракійському басейні, на Північному Кавказі і навіть у Східному Сибіру. Звертає на себе увагу й те, що у значній кількості виробів, які треба вважати продукцією місцевих ремісників, та відходів виробництва на поселенні практично не виявлено інструментів. Можна назвати лише молот-пуансон, стулку ливарної форми для відливання наконечників стріл та уламки тиглів зі слідами мідних окислів або напливів металу чи силікату. Не виявлено жодних слідів і майстерень з плавильними печами. За такими морфологічними ознаками, а саме: за браком культурного шару, довготривалих житлових споруд і стаціонарних майстерень – можна припустити, що поселення носило тимчасовий, імовірно, сезонний характер і працювали на ньому заїжджі майстри. Бракування знарядь праці ремісників можна пояснити лише тим, що увесь реманент завозився на час роботи або торгівлі продукцією, виготовленою на місці, а після закінчення робочого періоду майстри від'їжджали, забираючи все із собою. Про торговельний характер поселення свідчить і керамічний матеріал, який являв собою, в основному, привізний високохудожній мальований посуд та амфору тару (Рубан, 1980, с. 105), тоді як усі інші знахідки явно варварського походження, що вказує на торговельні контакти грецьких колоністів і з місцевим населенням.

Мобільний або бродячий спосіб виробництва й торгівлі був притаманний у різні часи не тільки кочовим народам. Наприклад, для доби бронзи були властиві поховання ливарників із реманентом, поодинокі знахідки ливарних форм на поселеннях, на яких немає жодних слідів місцевого ремесла, що пояснюється роботою заїжджих майстрів. Із бродячими майстрами пов'язані і чисельні скарби ливарників доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї. Навіть нещодавно кочові цигани, прибувши до якогось населеного пункту, вже через декілька годин продавали зроблені тут же кінські підкови, серпи, коси, леза ножів тощо й затримувались на одному місці, поки їхня продукція мала попит (Бонковська, 1991, с. 22).

Місце для тимчасового ремісничого поселення-торжища було вибрано не випадково. Місцевий ліс давав достатню кількість деревного вугілля, місцеві натрієво-кальцієві піски використовувалися для скловаріння, на узбережжі Дніпро-Бузького лиману є поклади гематитових пісків, які, на думку А. С. Островерхова, могли бути використані заїжджими металургами для видобування заліза. Тобто під час заснування поселення враховувалась насамперед сировинна база. Крім того, поряд із поселенням протікав один із рукавів дніпровської дельти, звідки можна було брати прісну воду, а неподалік є також декілька соляних озер, з яких і в давнину видобували сіль.

З чим же можна пов'язати припинення життя на такому важливому і вигідно розташованому поселенні? Найімовірніше, це було зумовлено заснуванням у пониззі Бугу на початку VI ст. до н. е. Ольвії. Ще донедавна цю грецьку колонію вважали розвиненим ремісничим і торговельним центром, з яким Ягорлицьке поселення не могло витримати конкуренції, бо із самого початку свого існування грецькі ремісники, начебто, налагодили виробництво варварських речей для задоволення потреб місцевого населення. Крім того, йшлося про виділення особливої ольвійської школи художньої обробки кольорових і дорогоцінних металів (Прушевская, 1955, с. 325-355). Але ситуація з кольоровою металообробкою в Ольвії непростя.

За наявності принаймні п'яти відомих на сьогодні металообробних майстерень архаїчного часу в Ольвії не виявлено жодних спеціалізованих інструментів ливарника. Можна назвати лише декілька (до десятка) фрагментів ливарних форм для відливання наконечників стріл, які не були пов'язані з конкретними майстернями, та останнім часом на ділянці Р-25 було виявлено стулку ливарної форми для відливання бляшок із зображенням вовка й голівок хижого птаха, щоправда, V ст. до н. е. (Ольговский, 2016, с. 190). Власне майстерні виглядають досить дивно. Про їхнє виробниче призначення свідчать рештки плавильних горнів, але немає культурного шару зі специфічним заповненням із вугілля, шлаків, виплесків металу тощо, як це характерно для майстерень на Боспорі і в Скіфії. Складається враження, що в цих майстернях провели генеральне прибирання.

Водночас в Ольвії ще в 50-х рр. XX ст. в центральній частині міста розкопали три з'єднані між собою підвальні приміщення, які функціонували в різний час. Одне із цих приміщень тривалий час використовувалося для скидання в нього відходів металообробного виробництва. До глибини 1,40 м воно було заповнене шматками мідних шлаків із вкрапленням металу, перепаленими стінками горнів, уламками тиглів із мідними напливами, шматками деревного вугілля, а також поламаними і бракованими мідними виробами (Славін, 1962, с. 10), тобто тим, що власне мало сформувати культурний шар у майстернях.

А у процесі дослідження 1982 р. у Верхньому місті було виявлено яму з аналогічним заповненням. Разом зі шлаками, перепаленими шматками стінок горнів у цій ямі знайдено дельфінчик і монету-стрілку, що може свідчити про скидання виробничих відходів тривалий час (Назаров, 1987, с. 112). Ніде, ні на Боспорі, ні в Скіфії майстерні так ретельно не прибирали. А це може свідчити, що в ольвійських майстернях працювали не місцеві постійні майстри, а тимчасові заїжджі.

Як висновок, зауважмо, що із налагодженням життя в Ольвії майстри, які працювали на Ягорлицькому торжищі, почали перебиратись в місто зі значно більшою кількістю населення та вищою організацію економічного життя через широкий попит на їхню продукцію. Майстри могли затримуватись в місті, орендуючи приміщення, де облаштовували майстерні, які водночас були і торговельними лавками-ергастеріями. Із Ольвії заїжджі майстри могли розповсюджувати свою діяльність і на периферію, обслуговуючи сільське населення ольвійської хори. Про це свідчать поодинокі знахідки глиняних ливарних форм на приольвійських поселеннях, де не виявлено жодних слідів обробки металів, а також поховання варварського ливарника в Марицинському могильнику, що неподалік від Ольвії, супроводжене ливарною формою. Думки, що це поховання належало грецькому майстру, не обґрунтовані, адже воно було здійснене з дотриманням ритуалу поховань ранньоскіфських курганів Посулля (Ольговский, 2014, с. 142, 146).

Після від'їзду ремісників майстерню прибирали, викидаючи всі рештки виробничої діяльності, для чого були використані згадані об'єкти із відходами ливарного ремесла.

Висновки

Природні умови в районі Буго-Дніпровського лиману неодноразово змінювалися упродовж тисячоліть, що було пов'язано із коливанням рівня Чорного моря. Суттєві зміни помітні навіть протягом останніх століть. З античного часу Кінбурнський півострів був відомий в античній літературній традиції, але тоді він мав зовсім іншу конфігурацію берегової лінії й був вкритий листяним лісом.

Наприкінці VII ст. до н. е. на березі одного з рукавів дніпровської дельти виникло поселення, за своїми морфологічними ознаками – тимчасове сезонне торжище, на якому в теплу пору працювали ремісники, за характером продукції яких було визначено, що це вихідці із Середнього Подніпров'я, Балкан, Північного Кавказу і навіть далеких східних областей – Приуралля і Східного Сибіру. Затухання життя на торжищі пов'язано із заснуванням Ольвії, куди з налагодженням життя поступово перебрались і бродячі майстри з Ягорлицького поселення-торжища. В Ольвії вони могли затримуватися на тривалий час, там вони налагодили виробництво власної продукції, водночас розповсюджуючи свою діяльність і на поселення хори.

Список посилань

- Болтенко, М. Ф. (1960). Исторические судьбы острова Березани. В М. С. Синицын (Ред.), *Записки Одесского археологического общества* (Т. 1(34), с. 38-46). Одесское книжное издательство.
- Бонковська, С. М. (1991). *Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.)*. Наукова думка.
- Брун, Ф. (1858). О позднейших названиях Древней Гилеи. В *Записки Одесского общества истории и древностей* (Т. 4, с. 237-243). Одесская городская типография.

- Бруяко, И. В., & Карпов, В. А. (1992). Древняя география и колебания уровня моря (на примере Северо-Западной части Черноморского бассейна в античную эпоху). *Вестник древней истории*, 2(201), 87-97.
- Бурачков, П. О. (1875). О местоположении древнего города Каркинитеса и монетак ему принадлежащих. В *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей* (Т. 9, с. 3-133). Алексомати.
- Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., & Шишова, И. Л. (1982). *Народы нашей страны в «Истории» Геродота*. Наука.
- Ієвлєв, М. М. (1992). Природні умови та господарська діяльність Ольвійської держави у VII – V ст. до н. е. В С. В. Паньков (Ред.), *Стародавнє виробництво на території України* (с. 129-140). Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., & Отрешко, В. М. (1989). *Сельская округа Ольвии*. Наукова думка.
- Лапин, В. В. (1966). *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Наукова думка.
- Назаров, В. В. (1987). Новые данные о бронзолитейном ремесле Ольвии. В Е. В. Максимов (Ред.), *Актуальные проблемы историко-археологических исследований* (с. 112). Наукова думка.
- Ольговский, С. Я. (2014). *Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII–V вв. до н. э.* Университет Дмитрия Пожарского.
- Ольговский, С. Я. (2016). Новая литейная форма из Ольвии и ольвийская металлообработка позднеархаического времени. *Revista arheologica*, 12(1-2), 189-198.
- Островерхов, А. С. (1979). К вопросу о сырьевой базе античных ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов. *Вестник древней истории*, 3, 114-126.
- Прушевская, Е. О. (1955). Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса. В В. Ф. Гайдукевич, & М. И. Максимова (Ред.), *Античные города Северного Причерноморья* (с. 325-355). Академия наук СССР.
- Рубан, В. В. (1980). О датировке Ягорлыцкого поселения. В В. А. Анохин (Ред.), *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья* (с. 104-114). Наукова думка.
- Славін, Л. М. (1962). Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста. В Л. М. Славін (Ред.), *Археологічні пам'ятки УРСР* (Т. 11, с. 3-32). Академія наук УРСР.
- Сокольский, Н. И. (1971). *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья*. Наука.
- Шилик, К. К. (1975). К палеографии Ольвии. В С. Н. Бибииков, Ю. И. Козуб, & С. Д. Крыжицкий (Ред.), *Ольвия* (с. 51-91). Наукова думка.

References

- Boltenko, M. F. (1960). Istoricheskie sud'by ostrova Berezani [Historical Destinies of Berezan Island]. In M. S. Sinityn (Ed.), *Zapiski Odesskogo arkeologicheskogo obshchestva [Notes of the Odessa Archaeological Society]* (Vol. 1(34), pp. 38-46). Odesskoe Knizhnoe Izdatel'stvo [in Russian].
- Bonkovska, S. M. (1991). *Kovalstvo na Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Blacksmithing in Ukraine (XIX – early XX Centuries)]*. Naukova Dumka [in Ukrainian].

- Brun, F. (1858). O pozdneishikh nazvaniyakh Drevnei Gilei [About the Later Names of Ancient Gilea]. In *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities] (Vol. 4, pp. 237-243). Odesskaya Gorodskaya Tipografiya [in Russian].
- Bruyako, I. V., & Karpov, V. A. (1992). Drevnyaya geografiya i kolebaniya urovnya morya (na primere Severo-Zapadnoi chasti Chernomorskogo basseina v antichnyuyu epokhu) [Ancient Geography and Fluctuations of the Sea Levels (The North-West Part of the Black Sea in Antiquity)]. *Journal of Ancient History*, 2(201), 87-97 [in Russian].
- Burachkov, P. O. (1875). O mestopolozhenii drevnego goroda Karkinitesa i monetakh emu prinaldezhashchikh [On the Location of the Ancient City of Karkinites and the Coins Belonging to it]. In *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Notes of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities] (Vol. 9, pp. 3-133). Aleksomati [in Russian].
- Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., & Shishova, I. L. (1982). *Narody nashei strany v "Istorii" Gerodota* [The Peoples of Our Country in the "History" of Herodotus]. Nauka [in Russian].
- Ilieviev, M. M. (1992). Pryrodni umovy ta hospodarska diialnist Olviiskoi derzhavy u VII – V st. do n. e. [Natural Conditions and Economic Activity of the Olbia State in the VII – V Centuries BC]. In S. V. Pankov (Ed.), *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy* [Ancient Production on the Territory of Ukraine] (pp. 129-140). Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Lapin, V. V. (1966). *Grecheskaya kolonizatsiya Severnogo Prichernomor'ya* [Greek Colonization of the Northern Black Sea Region]. Naukova Dumka [in Russian].
- Nazarov, V. V. (1987). Novye dannye o bronzoliteinom remesle Ol'vii [New Data on the Bronze Casting of Olbia]. In E. V. Maksimov (Ed.), *Aktual'nye problemy istoriko-arkheologicheskikh issledovaniy* [Actual Problems of Historical and Archaeological Research] (p. 112). Naukova Dumka [in Russian].
- Olgovskiy, S. Ya. (2014). *Tsvetnaya metalloobrabotka Severnogo Prichernomor'ya VII–V vv. do n. e.* [Non-ferrous Metalworking of the Northern Black Sea Region of the VII – V Centuries BC]. Dmitry Pozharsky University [in Russian].
- Olgovskiy, S. Ya. (2016). Novaya liteinaya forma iz Ol'vii i ol'viiskaya metalloobrabotka pozdnearkhaicheskogo vremeni [New Mold from Olbia and Olbia Metalworking of the Late Archaic Time]. *Revista Arheologica*, 12(1-2), 189-198 [in Russian].
- Ostroverkhov, A. S. (1979). K voprosu o syr'evoi baze antichnykh remeslennogo proizvodstva v raione Dneprovskogo i Bugskogo limanov [On the Question of the Raw Material Base of Antique Handicraft Production in the Area of the Dnieper and Bug Estuaries]. *Journal of Ancient History*, 3, 114-126 [in Russian].
- Prushevskaya, E. O. (1955). Khudozhestvennaya obrabotka metalla Ol'vii, Bospora i Khersonesa [Artistic Processing of Metal in Olbia, Bosporus and Chersonesos]. In V. F. Gaidukevich & M. I. Maksimova (Eds.), *Antichnye goroda Severnogo Prichernomor'ya* [Ancient Cities of the Northern Black Sea Region] (pp. 325-355). Akademiya Nauk SSSR [in Russian].
- Ruban, V. V. (1980). O datirovke Yagorlytskogo poseleniya [On the dating of the Yagorlytsk settlement]. In V. A. Anokhin (Ed.), *Issledovaniya po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomor'ya* [Research in the Ancient Archeology of the Northern Black Sea Region] (pp. 104-114). Naukova Dumka [in Russian].
- Shilik, K. K. (1975). K paleografii Ol'vii [Towards the paleography of Olbia]. In S. N. Bibikov, Yu. I. Kozub & S. D. Kryzhitskii (Eds.), *Ol'viya [Olbia]* (pp. 51-91). Naukova Dumka [in Russian].

- Slavin, L. M. (1962). Olviiski kvartaly tsentralnoi chastyny Verkhnoho mista [Olbia Quarters of the Central Part of the Upper Town]. In L. M. Slavin (Ed.), *Arkheolohichni pamiatky URSR [Archaeological Sites of the USSR]* (Vol. 11, pp. 3-32). Akademiia Nauk URSR [in Ukrainian].
- Sokolskii, N. I. (1971). *Derevoobrabatyvayushchee remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya [Woodworking Craft in the Ancient States of the Northern Black Sea Coast]*. Nauka [in Russian].

ANCIENT GILEA IN THE LOWER DNEIPEP

Serhii Olhovskiy

PhD in History, Professor:

e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312

Kiev National University of Culture and Arts, Kiev, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to highlight the dynamics of changes in the geographical situation in the lower reaches of the Dnieper, in particular on the Kinburn peninsula in ancient times and the development of the region against the background of the Greek colonization of the Lower Bug region. **Methodology.** When writing the article, general scientific methods and a systematic approach to the study of written and archaeological sources were used. **The scientific novelty** lies in the comparison of archaeological and ancient Greek literary sources with paleogeographic data, which made it possible to restore natural conditions in the area of the Bugo-Dnieper estuary and significantly supplement the idea of the formation of Greek-barbarian relations in the region. **Conclusions.** The natural conditions in the area of the Bugo-Dneprovsky estuary changed repeatedly over the past millennia, which was associated with fluctuations in the Black Sea level. Significant changes also took place after the 17th-18th centuries. In ancient times, the Kinburn Peninsula was known in antique literature, but it had a completely different configuration of the coastline and was covered with dense deciduous forest. At the end of the seventh century BC on the banks of one of the branches of the Dnieper delta, a settlement arose, which, by its morphological characteristics, was defined as a temporary seasonal marketplace, where artisans, people from the Dnieper region, the Balkans, the North Caucasus and even the distant eastern regions, worked in the warm season. The fading of life in the marketplace was associated with the founding of Olbia, where artisans who came from afar could stay for a long period, regardless of seasonal changes in the weather and renting premises for setting up temporary workshops there. From Olbia, those craftsmen could extend their activities to the chora settlements, as evidenced by the worn-out clay molds on some of them, and the burial of a barbarian caster in the Marytsynskiy burial ground near Olbia. When the lease expired, the craftsmen left, and the premises were cleaned and all traces of craft activities were dumped into an abandoned basement room in the Upper Town, excavated in the 50s of last century or into pits similar to the one that was excavated in 1982.

Keywords: Kinburn Peninsula; Akhillov Bih (Achilles' run); Tendra Spit; Tendra Bay; Yagorlytsky Bay; Olesh Sands; Yagorlytsky settlement; Berezan island; craft centre; seasonal marketplace

АНТИЧНАЯ ГИЛЕЯ В НИЗОВЬЕ ДНЕПРА

Сергей Ольговский

Кандидат исторических наук, профессор:

e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312

Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Цель статьи состоит в освещении динамики изменений географической ситуации в низовье Днепра, в частности на Кинбурнском полуострове в античное время и освоения региона на фоне греческой колонизации Нижнего Побужья. При написании статьи использованы общенаучные **методы** и системный подход к изучению письменных и археологических источников. **Научная новизна** состоит в сопоставлении археологических и древнегреческих литературных источников с палеогеографическими данными, что позволило восстановить природные условия в районе Буго-Днепровского лимана и значительно дополнить представление про формирование греко-варварских отношений в регионе. **Выводы.** Природные условия в районе Буго-Днепровского лимана неоднократно менялись на протяжении последних тысячелетий, что было связано с колебаниями уровня Черного моря. Значительные изменения произошли и после XVII–XVIII вв. В античное время Кинбурнский полуостров был известен в античной литературе, но имел совсем иную конфигурацию береговой линии и был покрыт густым листовым лесом. В конце VII в. до н. э. на берегу одного из рукавов днепровской дельты возникло поселение, которое по своим морфологическим характеристикам было определено как временное сезонное торжище, на котором в теплую пору года работали ремесленники – выходцы из Поднепровья, Балкан, Северного Кавказа и даже далеких восточных областей. Затухание жизни на торжище было связано с основанием Ольвии, где приехавшие издалека ремесленники могли задерживаться на длительный период, не завися от сезонных изменений погоды и арендуя помещения для устройства там временных мастерских. Из Ольвии эти мастера могли распространять свою деятельность и на поселения хоры, о чем свидетельствуют изношенные глиняные литейные формы на некоторых из них, и погребение варварского литейщика в Марицинском могильнике неподалеку от Ольвии. По истечению срока аренды мастера уезжали, а в помещениях производилась уборка и все следы ремесленной деятельности сбрасывались в заброшенное подвальное помещение в Верхнем городе, раскопанное в 50-х гг. прошлого столетия или в ямы, подобную той, что была раскопана в 1982 г.

Ключевые слова: Кинбурнский полуостров; Ахиллов Бег; Тендровская коса; Тендровский залив; Ягорлыцкий залив; Олешские пески; Ягорлыцкое поселение; остров Березань; ремесленный центр; сезонное торжище

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221103

УДК 719:[727.012.43:069]:[725.945:929]Косинка

ДО ІСТОРІЇ КОЛИШНЬОГО ДИЯКОНСЬКОГО ФЛІГЕЛЯ: МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА ГРИГОРІЮ КОСИНЦІ ЯК ОБРАЗ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ЕЛЕМЕНТ ОБ'ЄКТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Любов Стромиліук

Кандидат історичних наук; e-mail: stromeliyk@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2758-5403

Національний заповідник «Софія Київська», Київ, Україна

Анотація

Мета дослідження – наголосити на важливості включення до реєстру пам'яток культури та входження до складу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (нині – Національний заповідник «Софія Київська») пам'ятки архітектури XIX ст. – колишнього дияконського флігеля, задля збереження цілісності архітектурного ансамблю Києво-Софійського собору, а також для підкреслення зв'язку родини Стрілець-Морозових з суспільно-громадськими, релігійними та культурними процесами, що відбувалися у 20–30-ті роки XX ст. на території України. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що вперше в контексті історії пам'ятки кінця XIX ст., колишнього дияконського флігеля, розглянуто один з аспектів меморизації Григорія Косинки, а меморіальна дошка письменнику українського розстріляного відродження як своєрідний образ історичної пам'яті та елемент об'єкта культурної спадщини. **Методи дослідження** базуються на загальнонаукових та спеціальних методах, зокрема використано історичний метод. Застосовано методи бібліографічних, архівних, іконографічних досліджень, а також емпіричні методи: спостереження, натурне вивчення та порівняння. **Висновки.** Встановлення меморіальної дошки Григорію Косинці ознаменувало появу нового «місця пам'яті» та стало складником історії колишнього дияконського флігеля. Його включення до складу архітектурно-історичного заповідника сприяло збереженню пам'ятки архітектури XIX ст. та цілісності архітектурного ансамблю одного з найбільших музейних комплексів України.

Ключові слова: Національний заповідник «Софія Київська»; пам'ятка архітектури; об'єкт культурної спадщини; коменорація; меморіальна дошка; історична пам'ять; Григорій Косинка (Стрілець)

Вступ

Наприкінці XIX ст. архітектурний ансамбль на сучасній вулиці Володимирській, 24 було повністю сформовано. Архітектурні пам'ятки XI, XVIII, XIX століть стали свідками багатьох історичних подій, що відбувалися в Києві, але впливали на історію України загалом. Із Софійським собором, Києво-Софійським кафедральним

монастирем, Софійським музеєм пов'язані долі багатьох визначних осіб історії, культури та мистецтва: хтось тут знайшов останній спочинок, хтось розпочав духовну або світську кар'єру.

У 1920–30-ті рр. частина будівель на вул. Володимирській використовувалася як житлові квартири не тільки для духовенства, кліру та причту Софійського собору, але і світських осіб. Так, у колишньому дияконському флігелі у 1924–1933 рр. проживав Григорій Стрілець (Косинка). У 1971 році на фасаді будинку з'явилася меморіальна дошка із відповідним написом: «У цьому будинку у 1924–1933 рр. жив і творив український радянський письменник Григорій Косинка (Стрілець)» (рис. 1). Ця дошка стала не тільки проявом однієї з форм комеморації, але й ознаменувала появу нового «місця пам'яті».

Рис. 1. Колишній соборний (дияконський) флігель. Західний фасад. 1970-ті.
Світлина з фондів Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У ХХ ст. завдяки осмисленню проблем соціальної, колективної та історичної пам'яті, у науці було сформовано напрям, що отримав назву «memory studies». Французький дослідник П. Нора ввів у науковий обіг термін «місця пам'яті», де зосереджена комеморація. Комеморація – це свідомий акт передавання світо-

глядно значущої інформації про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті» (Нора та ін., 1999). Місце пам'яті – це символ присутності минулого не лише в теперішньому, але й у майбутньому.

Здебільшого уявлення про минуле у людей формується насамперед під впливом різних форм коменорації, наприклад, архітектурно-скульптурних меморіальних споруд, пам'ятних знаків, написів, некрополів, музеїв, меморіальних комплексів тощо (Беседина & Буркова, 2013, с. 47). Також однією із найбільш поширених практик і форм коменорації є встановлення меморіальних дощок.

Повернення із небуття імені Григорія Косинки пов'язано із політикою дедалінізації, що особливо активно провадилася наприкінці 1950-х – 1961 рр. Хрущовська кампанія передбачала перейменування міст, пам'ятників та інших об'єктів, які були названі на честь Й. В. Сталіна. Одним із важливих наслідків такої політики стала реабілітація жертв сталінських репресій. До літературно-мистецького покоління 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., яке згодом назвуть українським розстріляним відродженням, належав і Григорій Михайлович Косинка (Стрілець) (1899–1934).

Відомості про основні віхи життя Григорія Косинки викладено в працях М. Ірчана (1922), А. Музичка (1929), В. Півторадні (1963), М. Жулинського (1988), М. Наєнко (1989) та інших.

Найбільшим джерелом інформації залишаються спогади дружини письменника – Тамари Мороз-Стрілець (1988; 1989). Документи, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України та в архіві методичного кабінету науково-методичного сектору Національного заповідника «Софія Київська» (Мороз-Стрілець, 1979), висвітлюють 1970-ті рр. і в загальних рисах розкривали процеси коменорації. У цей період завдяки Тамарі Михайлівні Мороз-Стрілець активно вшановується пам'ять Григорія Косинки (Стрільця).

Аналіз публікацій свідчить, що вони стосувалися або історії пам'ятки архітектури ХІХ ст. – колишнього дияконського флігеля, або висвітлювали біографію Григорія Косинки (Стрільця), або в науково-популярному, публіцистичному стилі повідомляли про встановлення меморіальної дошки письменнику на фасаді будинку, де він мешкав. Встановлення меморіальної дошки не розглядалося як один з аспектів коменорації та не пов'язувалося з історією пам'ятки ХІХ ст. – колишнього дияконського флігеля як об'єкта культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу

Григорій Михайлович Косинка (Стрілець) народився 29 листопада 1899 року на Київщині, у невеличкому селі Щербанівка. Перші публіцистичні спроби – нариси і статті було надруковано у київських виданнях, зокрема, «Лист з села» (29 квітня 1919 р.), нарис-памфлет, створений на добре знаному автором матеріалі. Твори Григорій Стрілець друкував під псевдонімом Косинка, який «запозичив» від народної назви квіток – червоних косинців (плакун верболистий (*Lythrum salicaria*)).

У період з 1920-го до 1926-го року періодичні видання, журнали, видавництва «Гроно», «Слово», «Нова громада», «Червоний шлях», «Книго-спілка» та Дер-

жавного видавництва України видали: «Під брамою собору», «Момент», «За земельку», збірки «На золотих богів», «Новели та оповідання» – твори, що зробили Григорія Косинку найпопулярнішим автором новітньої української новелістики.

Одночасно з літературною діяльністю Косинка вів активне громадське життя: працював у редакціях газет і журналів, у видавництві та на кінофабриці, обіймав певний час посаду директора республіканського радіокомітету.

Одна із новел Г. Косинки – «Під брамою собору», – найімовірніше, описує ситуацію, свідком якої міг бути письменник, коли відвідував територію нинішнього музею [Косинка]. Цікаво, що твір було написано 1920 року, а через чотири роки автор оселяється в помешканні своєї дружини на вулиці Короленка 24 а (саме таку поштову адресу мав будинок колишнього дияконського флігеля).

Окрім майстерного короткого, але яскравого, діалогу, привертає увагу опис місця, де відбувається дія згадуваної новели:

«Сонце, сонце... Білосніжні хмаринки, як пір'я, легенько плывуть краями неба і, здається, вартують красу-сонце, що соромливо кидає на білий мармур золоті поцілунки...

– Іш-іш! – В морі сонячного проміння купається ластівка.

Тихо-побожно гудуть дзвони, шумить телеграфний стовп, і до вуха долітає мінливий гуркіт городського життя:

– Зз-уї... Трах-та-та... Зз-уї...

... Сонце кинуло ласкавий промінь на браму, освітило-приголубило нужденних і злих старців і схвалось за банями Софійського собору.

І знов заіскрились тротуари, сонливо-змучені обличчя городян і – сонце, сонце...» (Косинка, 1920).

Значна частина життєвого та творчого життя письменника пов'язана з історією пам'ятки кінця XIX ст. – дияконського флігеля. Тут письменник прожив майже 9 років. За спогадами дружини Тамари Мороз-Стрілець, у будинку біля широкого вікна стояв письмовий стіл, за яким Г. Косинка «... написав свої найкращі твори: «Політика», «Анкета», «Мати», «Товариш Гавриш», «Циркуль», «Змовини», «Серце» (Мороз-Стрілець, 1979, арк. 7).

Творчі зустрічі з відомими митцями, сучасниками Г. Косинки, відбувалися в помешканні подружжя, у колишньому дияконському флігелі. Про це згодом розповідала Тамара Михайлівна в спогадах, опублікованих у газеті «Культура і життя» (Мороз-Стрілець, 1977b, с. 3.), журналі «Вітчизна» (Мороз-Стрілець, 1977a, с. 218-219). Сучасники також зауважували, що під час прилюдних читань своїх творів Григорій Косинка не користувався рукописами, а читав новели напам'ять, як вірші (Кирилюк, 1974, с. 7).

На початку 1930-х рр. видання творів Г. Косинки було заборонено. 4 листопада 1934 року Косинку арештували службовці органів НКВС за звинуваченням у належності до організації, що готувала терористичні акти проти керівників партії і радянської влади. Григорія Стрільця (Косинку) розстріляли 15 грудня 1934 р. За деякими відомостями письменника разом з іншими розстріляними митцями було поховано на Лук'янівському кладовищі.

Одним із наслідків ухвалення ЦК КПРС постанови «Про подолання культу особи та його наслідків» (Хрущев, 1956) стала політика так званої «десталініза-

ції». Вона також містила перегляд справ «ворогів народу». 19 жовтня 1957 року «за браком складу» злочину справу Григорія Косинки-Стрільця закрили й письменника реабілітували посмертно.

Завдяки ініціативі та активній діяльності дружини письменника, Тамари Стрільця-Мороз, ім'я Григорія Косинки знову повертається до літературних кіл та культурного життя. На сторінках періодичних видань вона опублікувала чимало спогадів про життя і творчість чоловіка, його коло спілкування. Невелику збірку цих публікацій про Григорія Косинку їхня авторка, з дарчими написами: «Софійському заповідникові з найкращими побажаннями», передала до Національного заповідника «Софія Київська». Зараз вони зберігаються в архіві методичного кабінету науково-методичного сектору музею. Це, зокрема, замітки Тамари Мороз-Стрільця, опубліковані в газеті «Культура і життя» (Мороз-Стрільця, 1977а, с. 3), журналі «Вітчизна» (Мороз-Стрільця, 1977b, с. 218-219).

Завдяки невтомній праці Тамари Мороз-Стрільця на малій батьківщині Григорія Стрільця (Косинки) було встановлено пам'ятник, на початку 1970-х років ім'ям новеліста названо теплохід. Крім того, на його борт було передано копію погруддя Г. Косинки, виготовленого скульптором Г. Кальченко. На фотографії, переданій до ЦДАМЛМУ Т. Мороз-Стрільця, зафіксовано покладання квітів до погруддя письменника за участю капітана теплохода, В. Гарбуза (Покладання квітів на теплоході «Григорій Косинка» з нагоди 80-ліття з дня народження Григорія Косинки, 1979) (рис. 2).

Рис 2. Покладання квітів до погруддя Г. Косинки на теплоході «Григорій Косинка».

Присутні капітан теплохода В. Гарбуз, Т. Мороз-Стрільця. 1979 р.

Світлина з фондів Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України.

З ініціативи дружини Г. Косинки та за сприяння шанувальників творчості прозаїка в Українському республіканському будинку літераторів проводилися творчі вечори («Зустрічі з незабутніми») з нагоди дня народження Г. Косинки (70-ти та 80-річчя). У фондах Центрального державного архіву літератури й мистецтва України зберігаються зразки запрошень на вечори, присвячені 70-літтю та 80-літтю з дня народження письменника. Деякі примірники підписані Тамарою Михайлівною (Запрошення на літературні вечори з нагоди 70-річчя від дня народження Косинки Г. М., 1969). Починаючи з 1969-го року, 70-ліття Г. М. Косинки, студійці літературної студії імені А. С. Малишка при районній газеті «Зоря Жовтня» (нині «Обухівський край») започаткували проведення в листопаді днів щорічних літературно-мистецьких декадників, присвячених життю і творчості письменника-земляка (Домотенко, 2015).

Діяльність Т. Мороз-Стрілець та зміни в суспільно-політичному житті Радянської України у 1950-х – 1970-х рр. сприяли створенню «місця пам'яті» на території, прилеглої до Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей»: на фасаді пам'ятки архітектури XIX ст., яка використовувалася як житловий будинок, з'явилася меморіальна дошка письменнику.

Про встановлення меморіальної дошки та про урочистості з цієї нагоди було повідомлено на сторінках таких періодичних видань як «Літературна Україна» (Марченко, 1971, с. 3), «Вечірній Київ» («Співцеві рідної землі», 1971, с. 3). Мітинг із нагоди відкриття меморіальної дошки та погруддя розпочинав начальник управління культури Київського міськвиконкому В. В. Білоус. Про творчість письменника говорили Микита Шумило та Юхим Мартич. Дружина Г. Косинки Тамара Мороз-Стрілець розповідала про їхнє життя в Києві, дружбу та зустрічі з П. Тичиною, Д. Загулом, М. Вороним та іншими письменниками, композиторами, діячами театру та кіно (Марченко, 1971, с. 3).

На сторінках засобів інформації не лише короткі повідомлення, але й фотографії меморіальної дошки та учасників мітингу (Марченко, 1971, с. 3; «Співцеві рідної землі», 1971, с. 3). Автори заміток зазначали, що «бронзову дошку зі скульптурним зображенням одного з перших українських радянських прозаїків виконала народний художник УРСР Г. Кальченко разом з архітектором А. Ігнащенком» («Співцеві рідної землі», 1971, с. 3).

До речі, автором пам'ятника, встановленого на батьківщині письменника 28 листопада 1979 р. в Щербанівці на Київщині, також була Галина Кальченко. На світлині, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва України, зафіксовано мітинг у селі з нагоди встановлення пам'ятника за участю дружини письменника та колишнього директора цієї архівної установи (Фотографія пам'ятника Григорію Косинці в с. Щербаківка Обухівського району, 1979).

Цікаво, що у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного зберігається досить цікава фотографія скульптора Галини Никифорівни Кальченко 1971 р. (Фотографія Кальченко Г. Н., 1971). На другому плані світлини бачимо бані Софійського собору (рис. 3). Найімовірніше, появу такої світлини, датованої 1971 р., можна пов'язати із встановленням на фасаді пам'ятки архітектури XIX ст. меморіальної дошки, автором якої була Галина Кальченко.

*Рис 3. Скульптор Галина Кальченко. 1971 р.
Світлина з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України
імені Г. С. Пшеничного.*

Саме завдяки співпраці Тамари Стрілець-Мороз, Анатолія Ігнащенка та Галини Кальченко на будинку, що прилягав до території Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей», з'явилася меморіальна дошка, що ознаменувала появу нового «місця пам'яті».

На 1971 р. у колишньому дияконському флігелі кінця XIX ст. розміщувалися житлові квартири. Будинок першопочатково мав житлове призначення. Його було споруджено в 1879 р. за проектом губернського архітектора М. Іконникова. За постановою Київської духовної консисторії, затвердженою митрополитом та архієпископом Київським і Галицьким Філофеєм (Успенським) 20 березня 1878 р. було дозволено «... Києво-Софійському собору употребить до 10 тысяч руб. соборной суммы на постройку каменного двухэтажного флигеля во дворе соборном для помещения четырех диаконов» (Дело о постройке каменного дома, 1878, арк. 2).

Уже 1979 року в новозбудованому приміщенні на першому поверсі було розплановано дві трикімнатні дияконські квартири з кухнями в підвалі, у цокольному – житлові приміщення для церковнослужителів та сторожі собору. Так, восени 1879 р. у флігелі мешкало шість родин священнослужителів, причетники та сторожа (О предоставлении квартир в новопостроеном соборном флигеле, 1879, арк. 1; Указ Киевской духовной консистории о устройстве водопровода во флигеле Софийского собора и о предоставлении квартирною помещения диакону [Андрею] Протопопову, 1879, арк. 3-4).

Під час будівництва також було сплановано прилеглу ділянку, тротуар перед флігелем замощено каменем, влаштовано дерев'яний паркан із воротами у двір, який влітку 1899 р. замінили цегляною огорожею з новими воротами (огорожа прилягала до Трапезної церкви або Малої Софії). До дияконського флігеля 1880 р. підведено водогін (Указ Киевской духовной консистории о устройстве водопровода во флигеле Софийского собора и о предоставлении квартирному помещению диакону [Андрею] Протопопову, 1879, арк. 3-4), а в 1894 р. у дворі проклали каналізацію.

Під час будівництва споруди на оформленні її фасадів позначився вплив стилю класицизм. Звісно колишній дияконський флігель неодноразово ремонтувався, але суттєвих змін зовнішній вигляд будинку не зазнав. Так, на фотографії, що передана на збереження Т. Мороз-Стрілець до ЦДАЛМУ, можна побачити який вигляд мав фасад будинку у 1970-х роках (рис. 4). Проте первісна розпланувальна структура внутрішніх приміщень не збереглася через багаторазове перепланування (Лялюшко та ін., 2011, с. 1536-1537).

Рис 4. Колишній соборний (дияконський) флігель. Східний фасад. 1970-ті.

Світлина з фондів Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України.

Комплексні історичні дослідження об'єкта культурної спадщини, пам'ятки архітектури XIX ст., розпочалися із середини 1990-х років. Науковцями Національного заповідника «Софія Київська» було вивчено архівні джерела, які дали змогу встановити імена мешканців соборного (дияконського) флігеля на

початку ХХ ст., у 1920–1930-х роках (Лялюшко та ін., 2011, с. 1536-1537; Труш, 2003, с. 209-212; Відомість про будинки, які розміщені на території садиби Києво-Софійського Катедрального Собору, 1920, арк. 1-3; Біографічні довідки на митрополитів, єпископів та священників УАПЦ, які згадуються в документах, 2006, с. 319-320). Зокрема, службове помешкання було виділене родині одного з представників кліру Софійського собору – Михайлу Морозу. Він був батьком дружини Григорія Стрільця (Косинки) – Тамари Михайлівни Мороз-Стрілець, та активним творцем історії Української автокефальної православної церкви, обіймав посаду голови парафіяльної ради УАПЦ. Тут же мешкав Олександр Федотович Дурдуківський (1882–?) – один із фундаторів Української автокефальної церкви.

Перші архітектурні дослідження пам'ятки кінця ХІХ ст. фактично розпочалися у 1970-х роках. На замовлення ДАІЗ «Софійський музей» спеціалістами Київської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (Держбуд УРСР) в 1974 р. було проведено архітектурні та інженерні натурні дослідження. Зокрема, виконано обміри споруди та зроблено інженерний висновок про стан конструкцій будинку.

Власне ці дослідження стали однією із причин прийнятого 21 серпня 1975 р. рішення Київського міського виконавчого комітету (№ 840). Споруду колишнього соборного (дияконського) флігеля або корпус № 2 було взято на державний облік та визначено як об'єкт культурної спадщини. Це зумовило включення колишнього дияконського флігеля, пам'ятки архітектури ХІХ ст., до складу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (з 1994 р. – Національний заповідник «Софія Київська»).

На замовлення музейної установи здійснили потрібні ремонтно-реставраційні роботи. В 1975–1977 рр. було переплановано приміщення, на західному фасаді розібрано дерев'яні ґанки, частково замуровано відкриті веранди, до яких із двору влаштовано зовнішні залізобетонні сходи, дерев'яні перекриття замінені на залізобетонні. У 1995 р. стіни колишнього дияконського флігеля укріплено металевим поясом стяжкою та встановлено ґрати на вікна.

Охорона пам'ятки архітектури кінця ХІХ ст. – колишнього соборного (дияконського) флігеля, здійснюється на основі правових документів. Це, зокрема, рішення виконкому Київської міської ради народних депутатів № 920 від 16 липня 1979 р. «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві» та розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17 травня 2002 р. за № 979 (зі змінами й доповненнями, внесеними розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 25 грудня 2007 року № 1714) «Про внесення змін та доповнень до рішення виконкому Київської міської ради від 16.07.1979 р. № 920 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві». Ці нормативні документи затвердили архітектурну та археологічну охоронні зони, що охоплюють «місто Ярослава» (Київська міська державна адміністрація, 2002).

Охоронною зоною флігеля соборного (дияконського) як складника ансамблю споруд Софійського собору є охоронна зона ансамблю загалом. Межі та режим охоронної зони ансамблю споруд Софійського собору погоджені Київською

містобудівною радою в березні 2005 р. та затверджені наказом Міністерства культури і туризму України від 23 грудня 2005 р. № 1076 п. 1 «Про затвердження меж та режиму охоронної зони ансамблю споруд Софійського собору в м. Києві» (Міністерство культури і туризму України, 2005). Затвердження її на міжнародному рівні відбулося під час роботи 29-ї сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в липні 2005 р. у м. Дурбан (ПАР).

Включення в середині 1970-х рр. колишнього дияконського флігеля до складу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» (Національний заповідник «Софія Київська») сприяло збереженню пам'ятки архітектури кінця XIX ст. та цілісності архітектурного ансамблю одного з найбільших музейних комплексів України. Цінність пам'ятки архітектури кінця XIX ст. підкреслюють встановлені дослідниками зв'язки із певними історичними подіями початку XX ст., зокрема, пов'язані життям і діяльністю Михайла Мороза, Григорія Косинки та інших. Меморіальна дошка Григорію Стрільцю (Косинці), яку встановили на фасаді соборного флігеля в 1971 р., ознаменувала появу нового «місця пам'яті». Відвідувачі Національного заповідника «Софія Київська» мають можливість почути про події початку XX ст. під час проведення різноманітних культурно-просвітницьких заходів, освітньо-пізнавальних програм та екскурсій. Меморіальна дошка письменнику українського розстріляного відродження на фасаді будинку колишнього соборного (дияконського) флігеля стала свідченням політики десталінізації та складником історії об'єкта культурної спадщини.

Висновки

Встановлення меморіальної дошки Григорію Косинці ознаменувало появу нового «місця пам'яті» та стало складником історії колишнього дияконського флігеля. Його включення до складу архітектурно-історичного заповідника сприяло збереженню пам'ятки архітектури XIX ст. та цілісності архітектурного ансамблю одного з найбільших музейних комплексів України.

*Висловлюємо вдячність науковому співробітнику
Національного заповідника «Софія Київська» Т. М. Рясній
та працівникам Центрального державного архіву-музею
літератури й мистецтва України, Центрального державного
кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного
за надані консультації та співпрацю.
Частина фотографій вводиться в науковий обіг уперше.*

Список посилань

Беседина, Е. А., & Буркова, Т. В. (2013) «В этом здании жил и работал...»: Мемориальные доски как образ исторической памяти. *Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета*, 16, 45-67.

- Біографічні довідки на митрополитів, єпископів та священників УАПЦ, які згадуються у документах. (2006). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВ–КГБ, 1/2(26/27)*, 319-320.
- Відомість про будинки, які існують на території садиби Києво-Софійського Катедраального Собору. (1920). (Ф. 3 Києво-Софійський кафедральний собор, Оп. 2, Спр. 166). Державний архів м. Києва, Київ.
- Встановлення погруддя вул. Володимирська, 24 б (подвір'я Софійського заповідника). (1977). (Ф. 798 Григорій Косинка український радянський письменник, Оп. 2, Спр. 43). Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Київ.
- Дело о постройке каменного дома. (1878). (Ф. 3 Києво-Софійський кафедральний собор, Оп. 2, Спр. 118.). Державний архів м. Києва, Київ.
- Домотенко, Ю. (2015, 11 лютого). Праведна дорога додому. *Українська літературна газета*. <https://litgazeta.com.ua/articles/pravedna-doroga-dodому/>.
- Жулинський, М. (1988, 12 травня). Григорій Косинка. *Літературна Україна*, 6.
- Загул Дмитро Юрійович. (1970). (Ф. 798 Григорій Косинка український радянський письменник, Оп. 1, Спр. 25). Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Київ.
- Запрошення на літературні вечори з нагоди 70-річчя від дня народження Косинки Г. М. (1969). (Ф. 798 Григорій Косинка український радянський письменник, Оп. 1, Спр. 12). Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Київ.
- Ірчан, М. (1922, 24 вересня). Григорій Косинка. *Земля і воля*, 17.
- Київська міська державна адміністрація. (2002, 17 травня). Розпорядження № 979 «Про внесення змін та доповнень до рішення Виконкому Київської міської ради народних депутатів від 16.07.79 № 920 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві». https://ips.ligazakon.net/document/view/ma020979?ed=2007_12_25.
- Кирилюк, Є. (1974, листопад). Володар слова: До 75-річчя від дня народження Григорія Косинки. *Вісті з України*, 7.
- Косинка, Г. (1920). *Під брамою собору*. УкрЛіб. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4223>.
- Лялюшко, О., Пивоваренко, Л., & Труш, І. (2011). Соборний (дияконський) флігель 1879 р., в якому проживали Дурдуківський О. Ф., Косинка Г. М., Мороз М. Н. В В. Смолій (Ред.), *Звід пам'яток історії та культури України* (Кн. 1, ч. 3, с. 1536-1537). Українська енциклопедія.
- Марченко, В. (1971, 4 червня). Пам'яті Г. Косинки. *Літературна Україна*, 3.
- Міністерство культури і туризму України. (2005, 23 грудня). Наказ № 1076 «Про затвердження меж та режиму охоронної зони ансамблю споруд Софійського собору в м. Києві». http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS6756.html.
- Мороз-Стрілець, Т. (1977а). Незабутній друг. *Вітчизна*, 3, 218-219.
- Мороз-Стрілець, Т. (1977б, 3 липня). Художник чуйної і великої душі. *Культура і життя*, 3.
- Мороз-Стрілець, Т. (1979). Григорій Косинка. Територія Софійського заповідника (№ 38). Архів методичного кабінету науково-методичного сектору, Національний заповідник «Софія Київська», Київ.
- Мороз-Стрілець, Т. (1988). З криниці болю. *Вітчизна*, 9, 65-70.
- Мороз-Стрілець, Т. (1989). *Голос пам'яті*. Радянський письменник.
- Музичка, А. (1929). Творчий шлях Г. Косинки. *Критика*, 3, 47-58.

- Наєнко, М. (1989). *Григорій Косинка*. Радянський письменник.
- Нора, П., Озуф, М., Пиюмеж, Ж. де, & Винок, М. (1999). *Франция-память* (Д. Хапаев, пер.). Издательство Санкт-Петербургского университета.
- О предоставлении квартир в новопостроенном соборном флигеле. (1879). (Ф. 3 Києво-Софійський кафедральний собор, Оп. 1, Спр. 258). Державний архів м. Києва, Київ.
- Півторадні, В. (1963). Майстер карбованого слова. *Вітчизна*, 7, 42-45.
- Покладання квітів на теплоході «Григорій Косинка» з нагоди 80-ліття з дня народження Григорія Косинки. (1979). (Ф. 798 Григорій Косинка український радянський письменник, Оп. 2, Спр. 36). Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Київ.
- Співцеві рідної землі. (1971, 3 червня). *Вечірній Київ*, 3.
- Труш, І. В. (2003). До історії Софійського подвір'я в 20–30-ті роки ХХ ст. В *Нові дослідження давніх пам'яток Києва*, Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» (с. 209-212).
- Указ Киевской духовной консистории о устройстве водопровода во флигеле Софийского собора и о предоставлении квартирного помещения диакону [Андрею] Протопопову. (1879). (Ф. 3 Києво-Софійський кафедральний собор, Оп. 1, Спр. 255). Державний архів м. Києва, Київ.
- [Фотографія Кальченко Г. Н.]. (1971). Кальченко Г. Н. (Од. обл. 2–108664). Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, Київ.
- Фотографія пам'ятника Григорію Косинці в с. Щербаківка Обухівського району. (1979). (Ф. 798 Григорій Косинка український радянський письменник, Оп. 2, Спр. 60). Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Київ.
- Хрущев, Н. С. (1956, 25 февраля). *О культе личности и его последствиях. Доклад XX съезду КПСС*. Lib.Ru. <http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt>.

References

- Besedina, E. A., & Burkova, T. V. (2013) "V etom zdanii zhil i rabotal...": Memorialnye doski kak obraz istoricheskoi pamiati ["In this building lived and worked...": Memorial plaques as an image of historical memory]. *Trudy Istoricheskogo Fakulteta Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, 16, 45-67 [in Russian].
- Biohrafichni dovidky na mytropolityv, yepyskopiv ta sviashchenyiv UAPT, yaki zghadiutsia u dokumentakh [Biographical references to metropolitans, bishops and priests of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church mentioned in the documents]. (2006). *From the Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1-2(26-27), 319-320 [in Ukrainian].
- Delo o postroike kamennogo doma [The case of the construction of a stone house]. (1878). (Fund. 3 Kyievo-Sofiyskiy Kafedralnyi Sobor, Inventory 2, File 118). State Archive of Kyiv, Kyiv [in Russian].
- Domotenko, Yu. (2015, February 11). Pravedna doroha dodomu [The Righteous Way Home]. *Ukrainska Literaturna Hazeta*. <https://litgazeta.com.ua/articles/pravedna-doroga-dodomu/> [in Ukrainian].
- Fotohrafii pamiatnyka Hryhoriiu Kosyntsi v s. Shcherbakivka Obukhivskoho raionu [Photograph of the monument to Hryhorii Kosynka in the village of Shcherbakivka, Obukhiv district].

- (1979). (Fund 798 Hryhorii Kosynka Ukrainyski Radianskyi Pysmennyk, Inventory 2, File 60). Central State Archive-Museum of Literature and Art, Kyiv [in Ukrainian].
- Irchan, M. (1922, September 24). Hryhorii Kosynka. *Zemlia i Volia*, 17 [in Ukrainian].
- Khrushchev, N. S. (1956, February 25). *O kul'te lichnosti i ego posledstviakh. Doklad XX sezdru KPSS [On the personality cult and its consequences. Report to the XX Congress of the CPSU]*. Lib.Ru. <http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt> [in Russian].
- Kosynka, H. (1920). *Pid bramoiu soboru [Under the Gates of the Cathedral]*. UkrLib. <https://www.ukrilib.com.ua/books/printit.php?tid=4223> [in Ukrainian].
- Kyiv City State Administration. (2002, May 17). Rozporiadzhennia № 979 "Pro vnesennia zmin ta dopovnen do rishennia Vykonkomu Kyivskoi miskoi rady narodnykh deputativ vid 16.07.79 № 920 "Pro utochnennia mezh istoryko-kulturnykh zapovidnykiv i zon okhorony pamiatok istorii ta kultury v m. Kyievi" [Order № 979 "On amendments and additions to the decision of the Executive Committee of the Kyiv City Council of People's Deputies dated 16.07.79 № 920 "On clarification of the boundaries of historical and cultural reserves and protection zones of historical and cultural monuments in Kyiv"]. https://ips.ligazakon.net/document/view/ma020979?ed=2007_12_25 [in Ukrainian].
- Kyryliuk, Ye. (1974, November). Volodar slova: Do 75-richchia vid dnia narodzhennia Hryhorii Kosynky [The Lord of the Word: To the 75th Anniversary of the Birth of Hryhorii Kosynka]. *Visti z Ukrainy*, 7 [in Ukrainian].
- Lialushko, O., Pyvovarenko, L., & Trush, I. (2011). Soborny (d'yakonskyi) flihel 1879 r., v yakomu prozhyvaly Durdukiivskiy O. F., Kosynka H. M., Moroz M. N. [The cathedral (deacon's) wing of 1879, in which Durdukiivskiy O. F., Kosynka G. M., Moroz M. N. lived]. In V. Smolii (Ed.), *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* [Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine] (Vol. 1, pt. 3, pp. 1536-1537). Ukrainska Entsyklopediia [in Ukrainian].
- Marchenko, V. (1971, June 4). Pamiati H. Kosynky [In Memory of H. Kosynka]. *Literaturna Ukraina*, 3 [in Ukrainian].
- Ministry of Culture and Tourism of Ukraine. (2005, December 23). Nakaz № 1076 "Pro zatverdzhennia mezh ta rezhymu okhoronnoi zony ansambliu sporud Sofiiskoho soboru v m. Kyievi" [Order № 1076 "On approval of the boundaries and regime of the protection zone of the ensemble of buildings of St. Sophia Cathedral in Kyiv"]. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS6756.html [in Ukrainian].
- Moroz-Strilets, T. (1977a). Nezabutnii druh [An Unforgettable Friend]. *Vitchyzna*, 3, 218-219 [in Ukrainian].
- Moroz-Strilets, T. (1977b, July 3). Khudozhnyk chuinoi i velykoi dushi [An Artist of Sensitive and Great Soul]. *Kultura i Zhyttia*, 3 [in Ukrainian].
- Moroz-Strilets, T. (1979). Hryhorii Kosynka. Terytorii Sofiiskoho Zapovidnyka [Hryhorii Kosynka. The Territory of the Sofia Reserve] (№ 38). Arkhiv Metodychnoho Kabinetu Naukovo-Metodychnoho Sektoru, National Conservation Area "St. Sophia of Kyiv", Kyiv [in Ukrainian].
- Moroz-Strilets, T. (1988). Z krynytsi bolii [From the Source of Pain]. *Vitchyzna*, 9, 65-70 [in Ukrainian].
- Moroz-Strilets, T. (1989). *Holos pamiaty [Voice of Memory]*. Radianskyi Pysmennyk [in Ukrainian].
- Muzychka, A. (1929). Tvorchy shliakh H. Kosynky [H. Kosynka's Creative Way]. *Krytyka*, 3, 47-58 [in Ukrainian].
- Naienko, M. (1989). *Hryhorii Kosynka*. Radianskyi Pysmennyk [in Ukrainian].

- Nora, P., Ozouf, M., Puymège, G. de, & Winock, M. (1999). *Frantsiya-pamyat'* [France-Memory] (D. Khapaev, Trans.). Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta [in Russian].
- O predostavlenii kvartir v novopostroenom sobornom fligele [On the provision of apartments in the newly built cathedral wing]. (1879). (Fund. 3 Kyievo-Sofiiskiy Kafedralnyi Sobor, Inventory 1, File 258). State Archive of Kyiv, Kyiv [in Russian].
- [Photograph of Kalchenko H. N.]. (1971). Kalchenko H. N. (Accounting unit 2-108664). Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi, Kyiv [in Ukrainian].
- Pivtoradni, V. (1963). Maister karbovanoho slova [Master of the Coined Word]. *Vitchyzna*, 7, 42-45 [in Ukrainian].
- Pokladannia kvitiv na teplokhodi "Hryhorii Kosynka" z nahody 80-littia z dnia narodzhennia Hryhorii Kosynky [Laying flowers on the ship "Hryhorii Kosynka" on the occasion of the 80th anniversary of the birth of Hryhorii Kosynka]. (1979). (Fund 798 Hryhorii Kosynka Ukrainskyi Radianskyi Pysmennyk, Inventory 2, File 36). Central State Archive-Museum of Literature and Art, Kyiv [in Ukrainian].
- Spivtsevi ridnoi zemli [Singer of the Native Land]. (1971, June 3). *Vechirni Kyiv*, 3 [in Ukrainian].
- Trush, I. V. (2003). Do istorii Sofiiskoho podviria v 20-30-ti roky XX st. [To the history of the Sofia courtyard in the 20s and 30s of the XX century]. In *Novi doslidzhennia davnikh pamiatok Kyieva* [New Researches of Ancient Monuments of Kyiv], Proceedings of the Scientific Conference of the National Conservation Area "St. Sophia of Kyiv" (pp. 209-212) [in Ukrainian].
- Ukaz Kievskoi dukhovnoi konsistorii o ustroistve vodoprovoda vo fligele Sofiiskogo sobora i o predostavlenii kvartirnogo pomeshcheniia diakonu [Andrieu] Protopopovu [Decree of the Kiev Ecclesiastical Consistory on the installation of a water supply system in the wing of the St. Sophia Cathedral and on the provision of an apartment for Deacon [Andrey] Protopopov]. (1879). (Fund 3 Kyievo-Sofiiskiy Kafedralnyi Sobor, Inventory 1, File 255). State Archive of Kyiv, Kyiv [in Russian].
- Vidomist pro budynky, yaki isnuut na terytorii sadyby Kyievo-Sofiiskoho Katedralnogo Soboru [Information about the houses that exist on the territory of the estate of Kyiv-Sophia Cathedral]. (1920). (Fund 3 Kyievo-Sofiiskiy Kafedralnyi Sobor, Inventory 2, File 166). State Archive of Kyiv, Kyiv [in Ukrainian].
- Vstanovlennia pohruddia vul. Volodymyrska, 24b (podviria Sofiiskoho zapovidnyka) [Installation of a bust of st. Volodymyrska, 24b (courtyard of the Sofia Reserve)]. (1977). (Fund 798 Hryhorii Kosynka Ukrainskyi Radianskyi Pysmennyk, Inventory 2, File 43). Central State Archive-Museum of Literature and Art, Kyiv [in Ukrainian].
- Zahul Dmytro Yuriiiovych. (1970). (Fund 798 Hryhorii Kosynka Ukrainskyi Radianskyi Pysmennyk, Inventory 1, File 25). Central State Archive-Museum of Literature and Art, Kyiv [in Ukrainian].
- Zaproshehnia na literaturni vechory z nahody 70-richchia vid dnia narodzhennia Kosynky H. M. [Invitation to literary evenings on the occasion of the 70th anniversary of the birth of Kosynka H. M.]. (1969). (Fund 798 Hryhorii Kosynka Ukrainskyi Radianskyi Pysmennyk, Inventory 1, File 12). Central State Archive-Museum of Literature and Art, Kyiv [in Ukrainian].
- Zhulynskiy, M. (1988, May 12). Hryhorii Kosynka. *Literaturna Ukraina*, 6 [in Ukrainian].

TO THE HISTORY OF THE FORMER DEACON'S WING: A MEMORIAL PLAQUE TO HRYHORII KOSYNKA AS AN IMAGE OF HISTORICAL MEMORY AND AN ELEMENT OF A CULTURAL HERITAGE OBJECT

Liubov Stromyliuk

PhD in History; e-mail: stromeliyk@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2758-5403

The National Sanctuary "Sophia of Kyiv", Kyiv, Ukraine

Abstract

The purpose of the study is to emphasize the importance of including in the register of cultural monuments and being part of the State Architectural and Historical Reserve "The Museum of St. Sophia Cathedral" (now – The National Sanctuary Complex "Sophia of Kyiv" architectural monuments of the 19th century, a former deacon's wing, in order to preserve the integrity of the architectural ensemble of the Kyiv-Sophia Cathedral, as well as to emphasize the connection of the Strilets-Morozovs family with social, religious and cultural processes that took place in the 20s – the 30s of the twentieth century on the territory of Ukraine. **The research methodology** is based on general scientific and special methods, in particular, the historical method is used. Methods of bibliographic, archival, iconographic research, as well as empirical methods such as observation, field study and comparison are applied. **The scientific novelty** of the study is that for the first time in the context of the architectural monument's history of the late 19th century, the former cathedral (deacon's) wing, one of the aspects of the Hryhorii Kosynka's memorization was considered, while the memorial plaque to the writer of the Ukrainian shot revival acts as one of the images of historical memory, and is also an element of the cultural heritage object. **Conclusions.** The installation of the memorial plaque for Hryhorii Kosynka meant the appearance of a new "place of memory". It became an integral part of the history of the former cathedral (deacon's) wing. Its inclusion in the architectural and historical reserve favourably affected the preservation of the architectural monument of the late 19th century and the integrity of the architectural ensemble of one of the largest museum complexes in Ukraine.

Keywords: The National Sanctuary Complex "Sophia of Kyiv"; architectural monument; cultural heritage object; "Memory studies" or commemoration; memorial plaque; historical memory; Hryhorii Kosynka (Strilets)

К ИСТОРИИ БЫВШЕГО ДЪЯКОНСКОГО ФЛИГЕЛЯ: МЕМОРИАЛЬНАЯ ДОСКА ГРИГОРИЮ КОСИНКЕ КАК ОБРАЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ И ЭЛЕМЕНТ ОБЪЕКТА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Любовь Стромилюк

Кандидат исторических наук; e-mail: stromeliyk@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2758-5403
Национальный заповедник «София Киевская», Киев, Украина

Аннотация

Цель исследования – акцентировать на важности включения в реестр памятников культуры и вхождение в состав Государственного архитектурно-исторического заповедника «Софийский музей» (сегодня – Национальный заповедник «София Киевская») памятника архитектуры конца XIX века – бывшего соборного (дьяконского) флигеля, с целью сохранения целостности архитектурного ансамбля Киево-Софийского собора, а также для подчеркивания связи Стрелец-Морозовых с общественными, религиозными и культурными процессами, происходившими в 20-х – 30-х годах XX века на территории Украины. **Методы исследования** базируются на использовании общенаучных и специальных методов, в частности применен исторический метод. Используются методы библиографических, архивных, иконографических исследований, а также эмпирические методы: наблюдение, натурные исследования и сравнение. **Научная новизна исследования** заключается в том, что впервые в контексте истории памятника архитектуры конца XIX века, бывшего соборного (дьяконского) флигеля, рассмотрено один из аспектов меморизации Григория Косынки, при этом мемориальная доска писателю украинского расстрелянного возрождения выступает как один из образов исторической памяти, а также является элементом объекта культурного наследия. **Выводы.** Установление мемориальной доски Григорию Косынке ознаменовало появление нового «места памяти» и стало составляющей частью истории бывшего соборного (дьяконского) флигеля. Его включение в состав архитектурно-исторического заповедника благоприятно отразилось на сохранении памятника архитектуры конца XIX века и целостности архитектурного ансамбля одного из наибольших музейных комплексов Украины.

Ключевые слова: Национальный заповедник «София Киевская»; памятник архитектуры; объект культурного наследия; комеморация; мемориальная доска; историческая память; Григорий Косынка (Стрелец)

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221105

УДК 902(477.75)"192/193":930.253:[069:94

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМУ У 1920-Х – 1930-Х рр.
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ М. Л. ЕРНСТА
З АРХІВУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)****Олена Попельницька**

кандидатка історичних наук; e-mail: elenac503@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2719-2503

Національний музей історії України, Київ, Україна

Анотація

Метою дослідження є загальна характеристика документального комплексу відомого археолога Миколи Львовича Ернста, що зберігається в архіві Національного музею історії України: особисті документи та польова документація (креслення розкопів, малюнки знахідок, тексти звітів) студій археологічних пам'яток від кам'яної доби до середньовіччя включно, у 1920-х–1930-х рр. проведених у різних регіонах Кримського півострова. **Методами дослідження** є методи аналізу/синтезу, індукції/дедукції, систематизації та кореляції, а також порівняльно-історичний метод. **Наукова новизна статті** полягає у тому, що вперше до наукового обігу вводиться комплекс польової документації відомого археолога М. Л. Ернста. **Висновки:** дана публікація є оглядом документального комплексу М. Л. Ернста, який становить значний інтерес як джерело дослідження як маловивчених сторінок кримської археології міжвоєнного часу, так і біографії М. Л. Ернста.

Ключові слова: Ернст М. Л.; Національний музей історії України; археологія; архіви

151

Вступ

В архіві Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігаються документи відомого дослідника археології Криму Миколи Львовича Ернста (фонд 7), праці якого досі не втратили своєї наукової та пізнавальної актуальності. Як саме ці документи потрапили до НМІУ, поки що з'ясувати не вдалося. Але дослідниця Л. Чижова зазначає, що дружина М. Л. Ернста, С. М. Олтаржевська¹, після смерті чоловіка намагалася розшукати його рукописи, вилучені під час його арешту (Чижова, 2012, с. 164–165). Про безрезультатність цих пошуків С. М. Олтаржевська в 1974 р. писала в листі історика С. Білоконю (Непомнящий, 2010, с. 282). Проте, певно, саме вона передала документи М. Л. Ернста до НМІУ. На користь такого припущення свідчить наявність у фонді 7 листа С. М. Ернст-Олтаржевської до голови НКВС Л. П. Берії

¹ Олтаржевська Софія Миколаївна (1896–1878) – дочка народного учителя й почесного громадянина м. Алушта М. І. Олтаржевського (Соболева, 2002, с. 240–241)

з проханням про звільнення М. Л. Ернста (1939), особистих листів С. М. Олтаржевської, а також присутність у архіві НМІУ документів родини Олтаржевських (анкети та паспортна книжка батьків С. М. Олтаржевської, чернетки протоколів допитів, документи на бланках, квитанція, поштові картки за 1912–1923 рр.).

Разом із документами М. Л. Ернста до НМІУ, певно, надійшли чотири праці дослідника, дві з яких у 1928 та 1929 роках були опубліковані в «Известиях Таврического общества истории, археологии и этнографии»: «Бахчисарайський ханський палац та архітектор великого князя Івана III Фрязін Алевіз Новий» та «Ескі-Кермен та печерні міста Криму». Третя стаття – «До техніки вирізки стародавніх поховань», в 1928 р. була опублікована в «Трудах Секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук». У бібліотеці НМІУ зберігається відбиток праці М. Л. Ернста «Путивль та його посад у першій половині XVII століття», надрукованої в 1914 р. у збірнику статей Студентського історико-етнографічного гуртка при київському Імператорському університеті Святого Володимира.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні немає єдиного архіву М. Л. Ернста: його службові та особисті документи (зокрема епістолярна спадщина) зберігаються в архівах Сімферополя, Києва, Санкт-Петербурга та Москви. Ці документи здебільшого були використані дослідниками, що вивчали творчу археологічну спадщину і життєвий шлях М. Л. Ернста.

Водночас документальний комплекс М. Л. Ернста, що зберігається в архіві НМІУ, у повному обсязі досі не було введено до наукового обігу. Єдиною публікацією цих документів стала стаття О. Федотової (2011), у якій авторка опублікувала згадуваний лист С. М. Олтаржевської до Л. П. Берії (1939) та відкритий лист на розкопки в печері Чокурча (1936). Решту документів про перебіг археологічних досліджень у Криму 1920-х – 1930-х рр. авторка статті згадала лише узагальнено й побіжно.

З праць, присвячених дослідженню життя й наукової діяльності М. Л. Ернста, варто виділити низку публікацій А. Непомнящого (2010; 2011; 2012; 2016), у яких автор детально дослідив біографію дослідника та його наукову діяльність.

Життю та науковій роботі М. Л. Ернста дослідження присвятили кримські вчені, які особисто були знайомі з М. Л. Ернстом або працювали з його документами, опублікованими працями та археологічними знахідками з музейних зібрань (Бібіков, 1964; Филімонов & Храпунов, 1996; Храпунов, 1989; Чижова, 2012).

Мета дослідження

Метою дослідження є попередній огляд та загальна характеристика досить значного за обсягом документального комплексу відомого археолога М. Л. Ернста, що зберігається в архіві Національного музею історії України, до складу якого входять як особисті документи (зокрема, листування з археологами та установами з питань археологічних досліджень у Криму), так і польова документація вивчення у 1920-х–1930-х рр. археологічних пам'яток Криму (креслення розкопів та об'єктів, малюнки знахідок, тексти звітів) від кам'яної доби до середньовіччя включно.

Методи дослідження

Методами дослідження є методи аналізу/синтезу, індукції/дедукції, систематизації та кореляції, а також порівняльно-історичний метод.

Виклад основного матеріалу

М. Л. Ернст народився 5 жовтня 1889 р. у Києві. Його батько, маючи німецьке громадянство, перебував на службі в Російській імперії. Юність М. Л. Ернста минула у Глухові, де він у 1907 р. здобув гімназійний атестат. Навчаючись на історичному відділенні Берлінського університету, М. Л. Ернст у 1911 р. захистив магістерську дисертацію «Ставлення Москви до кримських татар за царювання Івана III та Василя III». Повернувшись до Києва, М. Л. Ернст працював у бібліотеці Київського університету Святого Володимира. У 1914–1917 рр. М. Л. Ернст разом із родиною, як етнічний німець, перебував на засланні в сибірському таборі (Непомнящий, 2016, с. 186). У 1919 р. М. Л. Ернст, переїхавши до Криму, став викладачем новоствореного Таврійського університету. Після заснування в 1921 р. Центрального музею Тавриди М. Л. Ернст певний час завідував у ньому археолого-етнографічним відділом, одночасно виконував обов'язки співробітника Кримського відділу в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи й народного побуту, а також працював секретарем Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

Біографісти М. Л. Ернста вважають його одним із найактивніших дослідників археології Криму 1920-х – 1930-х рр., який особисто та спільно з іншими науковцями (Г. А. Бонч-Осмоловський, П. А. Двойченко, С. І. Забнін та ін.), здійснив чимало археологічних експедицій та розвідок. М. Л. Ернст є автором понад 30-и статей, зокрема одним з авторів та упорядників путівника по Криму (1923). М. Л. Ернст також автор низки публікацій у періодичній пресі та науково-популярних брошур, що висвітлювали здобутки в археологічному вивченні Криму.

Плідну наукову діяльність дослідника 15 лютого 1938 р. перервав арешт: М. Л. Ернста звинуватили в шпигунстві на користь Німеччини й германофільській пропаганді в науковій діяльності. Після дворічного слідства М. Л. Ернста у 1940 р. було заслано до таборів. З 1946 р., після звільнення, він жив на поселенні в Кемеровській області, де його вдруге заарештували в 1949 р. і відправили до табору. У 1953 р. М. Л. Ернста звільнили за амністією. Одержавши через три роки дозвіл повернутися до Криму, М. Л. Ернст, за свідченням його дружини, помер від серцевого нападу. Відомого науковця поховано у м. Прокоп'євськ Кемеровської області (РФ).

Перш ніж перейти до розгляду документів М. Л. Ернста з архіву НМІУ, зауважимо, що всі документи фонду 7 об'єднані в шість справ, прошитих нитками; особисті документи та документи щодо наукової діяльності М. Л. Ернста зосереджені в справах № 1–3.

Розгляд документів М. Л. Ернста почнемо із його особистих документів:

– лист від Державної академії історії матеріальної культури у м. Ленінграді від 07.12.1926 з подякою за надісланий звіт про розкопки в Неаполі Скіфському (спр. 2, арк. 1);

- посвідчення завідувача археологічного відділу Центрального музею Тавриди від <...>.11.1927 (спр. 3, арк. 3);
- Відкритий лист Державної академії історії матеріальної культури від 13.06.1936 на розкопки в печері Чокурча поблизу м. Сімферополя та скіфських поховань у Сімферопольському р-ні (спр. 3, арк. 4);
- лист Б. С. Жукова² про археологічні дослідження в Криму в 1930 р. (спр. 1, арк. 120, 120 зв.);
- лист Ю. Ю. Марті³ від 15.11.1930 про археологічні дослідження в Криму (спр. 1, арк. 133, 134, 134 зв.);
- лист П. П. Єфименка⁴ від 30.11.1935 про Нараду Комісії щодо викопної людини, що має відбутись у м. Ленінграді (спр. 3, арк. 5–6).

До особистих документів треба зарахувати й лист від 13.03.1939 С. М. Ернст-Олтаржевської до Л. П. Берії з проханням про звільнення її чоловіка з-під арешту та чернетку її заяви до Головного управління таборів НКВС із проханням повідомити про долю засланого М. Л. Ернста (спр. 3, арк. 7).

Здебільшого документи М. Л. Ернста, що зберігаються в архіві НМІУ, стосуються археологічного вивчення Криму у 1920-х – 1930-х рр.:

- [1920-і рр.⁵]. «М. Л. Ернст. Програма курсу історії Криму». Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, папір (спр. 1, арк. 100–100зв., 102–102зв., 103–103зв.);
- [1920(?) р.⁶]. Плани та розрізи печерних комплексів Качі-Кальон⁷, Шулдан⁸, Мармара⁹; схематичний план Мангупу¹⁰. Записи про Качі-Кальон, Сюрень¹¹, Ісар-КаявГаспрі¹², Мангуп, Біюк-ІсаруКікінезі¹³. Виписки про Тепе-Кермен, Мангуп, Черкес-Кермен¹⁴ [для путівника по Криму 1923 року(?)]. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, туш, олівець, папір (спр. 2, арк. 1–1зв., 2–2зв., 5, 67 та ін. нумеровані арк.);

² Жуков Борис Сергійович (1892–1934) – археолог, палеонтолог та етнограф, дослідник Криму; в 1931 р. заарештований за звинуваченням у антирадянській діяльності та засланий на три роки до таборів, де й помер.

³ Марті Юлій Юлієвич (1874–1959) – археолог, директор Керченського музею старожитностей.

⁴ Єфименко Петро Петрович (1884–1969) – археолог, дослідник палеоліту, науковий співробітник Державної академії історії матеріальної культури у м. Ленінграді.

⁵ Про читання лекцій у різних кримських ЗВО у 1921–1924 рр. М. Л. Ернст згадував у листах до брата, Ф. Л. Ернста (Непомнящий, 2010, с. 286).

⁶ У листі від 20.02.1921 до брата, Ф. Л. Ернста, М. Л. Ернст згадував свої дослідження влітку 1920 р. «печерних міст» у районі Бахчисараяу, результатом яких, за свідченням М. Л. Ернста, стали «чимало планів, рисунків, заміток» (Непомнящий, 2010, с. 285–286).

⁷ Середньовічний печерний монастирський комплекс на правому схилі долини р. Кача між селами Баштанівкою й Передущельним Бахчисарайського р-ну.

⁸ Середньовічний печерний монастир поблизу с. Тернівка Бахчисарайського р-ну.

⁹ Чилтер-Мармара – середньовічний печерний монастир поблизу с. Тернівка Бахчисарайського р-ну.

¹⁰ Мангуп – середньовічне місто-фортеця, розташоване поблизу с. Ходжа-Сала Бахчисарайського р-ну.

¹¹ Середньовічна фортеця поблизу сіл Велике й Мале Садове Бахчисарайського р-ну.

¹² Скеля із середньовічним укріпленням на вершині, знищена у 1960-х рр. під час спорудження шосейної дороги Ялта-Севастополь.

¹³ Скеля неподалік селища Кацівелі Ялтинської міської ради; на її вершині перебувають залишки середньовічного укріпленого поселення.

¹⁴ Розташоване неподалік с. Червоний Мак Бахчисарайського р-ну та «печерного міста» Ескі-Кермен середньовічне поселення, на території якого перебуває печерний храм Донаторів із фресковим живописом.

- [1921–1924 pp.]. «Неолітична¹⁵ стоянка біля села Кизил-Коба¹⁶» – звіт про дослідження; плани місця розкопок та виявленого поховання, плани та розрізи ям I–VI, опис знахідок. Автограф М. Л. Ернста¹⁷. Олівець, чорнило, папір (спр. 2, арк. 68–70, 70 зв., 71);
- [1921 р.]. «Стоянка неолітичної людини біля села Сабли¹⁸ Сімферопольського повіту» – звіт про дослідження; плани місця розкопок, малюнки знахідок, поодинокі записи. Автограф М. Л. Ернста¹⁹. Чорнило, олівець, папір (спр. 2, арк. 8–8 зв., 9–9 зв., 10–10 зв., 11–11 зв., 12–12 зв., 13–13 зв., 14, 15, 59–61);
- [1921 р.]. «Неолітичні знахідки біля г. Кара-Даг» – звіт про дослідження, план «Знахідки кам'яного віку біля г. Кара-Дагу на Карадазькій науковій станції²⁰». Автограф М. Л. Ернста²¹. Чорнило, туш, папір (спр. 2, арк. 37 та ін. нумеровані арк.);
- [1923 р.]. Звіт про розкопки у с. Лімени²² в районі Сімеїзької обсерваторії випадково виявлених склепів римського часу²³. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, папір (спр. 2, арк. 2–2 зв., 3–3 зв., 4);
- [1924(?) р.²⁴]. «М. Л. Ернст. Комплексне вивчення населення Криму». [Доповідь на конференції]. Машинопис (спр. 1, арк. 79–84);
- 1925 р. «М. Ернст. Киз-Кермен, дівоча фортеця». Вірізка з газети²⁵ (спр. 1);
- 1925 р. Звіт про розкопки курганів у с. Бахчі-Елі та с. Красная Горка²⁶ поблизу м. Сімферополя; креслення поховань, малюнки знахідок. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, олівець, папір (спр. 2, арк. 4–15, 49–57);

¹⁵ Сучасна археологічна наука датує Кизил-кобинську археологічну культуру (яка має чимало архаїчних рис, таких як використання кам'яних сокир і кремінних знарядь) кінцем бронзового – початком раннього залізного віку.

¹⁶ Кизил-Коба – печерний комплекс на західному схилі Головного пасма Кримських гір, розташований у 3,5 км від с. Перевальне Сімферопольського р-ну.

¹⁷ Про дослідження цієї археологічної пам'ятки М. Л. Ернст у 1921 р. доповів на одному із засідань Вченої наради Кримського відділу в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту (КримОХРІС) (Непомнящий, 2010, с. 285).

¹⁸ Нині – с. Партизанське Сімферопольського р-ну.

¹⁹ Про дослідження цієї археологічної пам'ятки М. Л. Ернст у 1921 р. доповів на одному із засідань Вченої наради Кримського відділу в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту (КримОХРІС), (Непомнящий, 2010, с. 285).

²⁰ Карадазька біологічна станція (нині розташована поблизу селища Курортне неподалік Феодосії) в 1914 р. була заснована біля підніжжя вулканічного масиву Кара-Даг.

²¹ Про дослідження цієї археологічної пам'ятки М. Л. Ернст у 1921 р. доповів на одному із засідань Вченої наради Кримського відділу в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи та народного побуту (КримОХРІС) (Непомнящий, 2010, с. 285)

²² Нині – селище Блакитна Затока (рос. Голубой Залив) поблизу Сімеїзу.

²³ Ці дослідження М. Л. Ернста відбулися 5–11 червня 1923 р. (Непомнящий, 2016, с. 191). Пізніші розкопки цього розташованого на схилах Ліменського хребта могильника (дослідження якого у 1927 р. припинилося за браком коштів) дали змогу визначити його як готто-аланський могильник, див.: Пам'ятники древности в Симеизе и его окрестностях. Симеиз. Путеводитель по старым дачам. <https://simeiz.gardenacademia.com/history/memorials>.

²⁴ У листі до брата, Ф. Л. Ернста, М. Л. Ернст згадував про участь у грудні 1924 р. у Другій Всеросійській конференції з краєзнавства у м. Москва (Непомнящий, 2010, с. 287).

²⁵ Опублікована 02.12.1925 у сімферопольській газеті «Красный Крым» № 276 (1494) (Непомнящий, 2011, с. 84).

²⁶ Нині – у складі м. Сімферополь. У 1924–1925 рр. М. Л. Ернст під час дослідження цих курганів виявив поховання бронзової доби (у якому перебували дві керамічні посудини та кам'яна стела із зображенням знарядь праці), пізньокочівницьке та скіфські поховання (Филимонов & Храпунов, 1996, с. 244).

– 1927 р. Акти про випадкові знахідки у с. Нейзац²⁷, список учнів місцевої школи, що брали участь у розкопках; «Розрізи скіфського склепу № 1, розкопаного поблизу с. «Нейзац» Сімферопольської округи селянином Чуприна з Баланова». Чорнило, олівець, папір (спр. 2, арк. 38, 40–41, 47);

– 1927 р. «Розвідка поблизу с. Топчі-Кой²⁸ 22–23 квітня 1927 р.»; креслення місця знахідки поховання з кремінним кинджалом; малюнок знайденого кинджала, підписаний М. Л. Ернстом. Автограф М. Л. Ернста, машинопис. Туш, олівець, папір (спр. 1, арк. 39–39 зв. та ін. нумеровані арк.);

– 1927, 1928, 1930 рр. «Розкопки, здійснені в Криму в 1927, 1928 та 1930 роках»: перелік прізвищ дослідників та назв розкопаних об'єктів. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, папір (спр. 1, арк. 122–122 зв.);

– [1927(?) р.]. «План склепу № 2 на Неаполісі²⁹». Олівець, папір (спр. 2);

– 1927, 1929 р. Звіти про археологічні розкопки в 1927 та 1929 р.: перелік прізвищ археологів та назв розкопаних об'єктів. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, олівець, папір (спр. 1, арк. 116–116 зв., 117–117 зв.);

– 1928 р. Звіт про археологічні розкопки в 1928 р.: перелік прізвищ археологів та назв розкопаних об'єктів. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, олівець, папір (спр. 1, арк. 115, 119–119 зв.);

– [1928(?) р.]. План храму в Сурб-Хач³⁰. Олівець, папір (спр. 1, арк. 130);

– 1929 р. «Попередній звіт про розвідки в печерному місті Бакла³¹ у червні 1929 р.»; плани та поперечні розрізи вирубаних у скелі гробниць № 1–8; поперечні розрізи вирубаних у скелі зернових ям. Автограф М. Л. Ернста. Олівець, папір (спр. 1, арк. 51–51 зв., 53–53 зв., 54–54 зв., 61–61 зв., 62–62 зв., 63–63 зв., 64–64 зв., 65, 67–67 зв.);

– 1929–1930 рр. «Попередній звіт про розкопки Чокурчинського гроту³² поблизу Сімферополя в 1929 р.»; розрізи гроту Чокурча (1929–1930), схема розташування виявлених кісток мамонта; рукописний звіт про розкопки (в наявності сторінки № 8–46 з авторською нумерацією). Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, олівець, папір (спр. 1, арк. 1–38, 82–82 зв. та ін. нумеровані арк.);

– 1931 р. «М. Л. Ернст. Звіт про археологічні розкопки в Криму в 1931 р.»: розкопки в гроті Чокурча, охоронні розкопки на Арабатській стрілці поблизу м. Генічеськ³³. Автограф М. Л. Ернста, машинопис. Чорнило, папір (спр. 1, арк. 47–47 зв, 48, 136–136 зв.);

– [1931 р.]. «Літопис археологічних розкопок і розвідок у Криму за 10 років (1921–1930)»³⁴ [наявна інформація за 1921–1926 рр.]. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, папір (спр. 1, арк. 109–109 зв., 110–110 зв., 111–111 зв., 112–112 зв.);

²⁷ Пізньоантичний могильник біля с. Нейзац (нині – с. Красногірське Білогірського р-ну), який М. Л. Ернст дослідив 13–15 червня 1927 р. (Непомнящий, 2016, с. 193–194).

²⁸ Нині – с. Долинне Бахчисарайського р-ну.

²⁹ Дослідження склепів Неаполя Скіфського відбулися 2–6 жовтня 1927 р. (Непомнящий, 2016, с. 194).

³⁰ Вірменський монастир XIV–XVIII ст., розташований у 3,5 км від м. Старий Крим Кіровського р-ну.

³¹ Одне з «печерних міст», розташоване у 2,5 км від с. Скеляста Бахчисарайського р-ну.

³² Нині – у передмісті Сімферополя. Під час дослідження стоянки первісної людини було виявлено кремінні знаряддя, кістки багатьох видів викопних тварин.

³³ Піщана коса, що відділяє о. Сиваш від Азовського моря; тягнеться від материка до Керченського пів-ва.

³⁴ У 1931 р. опубліковано в «Известиях Таврического общества истории, археологии и этнографии», т. 4 (61), с. 72–92.

- план [книги?] про дослідження печери Кизил-Коба. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, папір (спр. 1, арк. 127);
- записи про джерела з історії Криму. Автограф М. Л. Ернста. Олівець, папір (спр. 1, арк. 77–77 зв., 78–78 зв.);
- стаття [текст виступу?] про антропологічні дослідження в Криму. Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, папір (спр. 1, арк. 124–124 зв., 125–125 зв.);
- «Список архітектурно-археологічних пам'яток Криму, що перебувають на обліку». Автограф М. Л. Ернста. Чорнило, папір (спр. 1, арк. 98, 99);
- «План стародавнього укріплення на г. Аю-Даг³⁵», «Аю-Даг та його стародавні укріплення» (схематичний план); записи про г. Аю-Даг. Туш, олівець, папір. Автограф М. Л. Ернста (спр. 2).

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше до наукового обігу вводиться комплекс документів відомого археолога М. Л. Ернста. Подальші поглиблені дослідження яких дозволять уточнити певні аспекти кримської археології міжвоєнного часу.

Висновки

Документи відомого дослідника археології Кримського півострова М. Л. Ернста, що зберігаються в архіві Національного музею історії України, становлять значний інтерес як документальні джерела дослідження маловідомих епізодів археологічного вивчення Криму у 1920-х – 1930-х роках.

Наведена публікація є попереднім оглядом джерельного комплексу М. Л. Ернста, що хронологічно охоплює період 1921–1931 років.

Подальші дослідження документів М. Л. Ернста із фондowego зібрання НМІУ дадуть змогу уточнити та дослідити певні аспекти кримської археології міжвоєнного часу.

Список посилань

- Бібіков, С. І. (1964). Микола Львович Ернст (до 75 річчя з дня народження). *Археологія*, 16, 232-233.
- Непомнящий, А. А. (2016). Эрнст Николай Львович (1889–1956). В С. Г. Бочаров & А. Г. Ситдигов (Ред.), *Мирас – Наследие. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923–1929 годах* (Т. 1, с. 183-201). Астер Плюс.
- Непомнящий, А. А. (2010). Неизвестные страницы биографии Николая Эрнста: новые документы архивов Киева, Москвы и Санкт-Петербурга. *Сіверщина в історії України*, 3, 281-294.

³⁵ Розташований у 2,5 км від селища Гурзуф гірський масив із залишками середньовічного поселення й укріпленого монастиря.

- Непомнящий, А. А. (2011). К восстановлению географии археологических исследований Н. Л. Эрнста в Крыму. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки», 24(63), 2*, 83-95.
- Непомнящий, А. А. (2012). *Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения*. Стилос.
- Соболева, М. С. (2002). Из семейных воспоминаний. В В. Г. Рудницкая & И. Б. Тесленко (Сост.), *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней* (с. 237-241). Стилос.
- Федотова, О. Ф. (2011). Архів Миколи Ернста у збірці Національного музею історії України. В Ю. Олійник (Ред.), *Національний музей історії України. Тематичний збірник наукових праць* (с. 322–331). Фенікс.
- Филимонов, С. Б., & Храпунов, И. Н. (1996). Николай Львович Эрнст – исследователь истории и древностей Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 5*, 242–255.
- Храпунов, І. Н. (1989). Микола Львович Ернст. *Археологія, 4*, 111-115.
- Чижова, Л. К. (2012). Эрнст Н. Л. – первый директор библиотеки Таврического университета: к 95-летию со дня основания библиотеки. *Культура народов Причерноморья, 229*, 156-168.

References

- Bibikov, S. I. (1964). Mykola Lvovych Ernst (do 75 richchia z dnia narodzhennia) [Mykola Lvovich Ernst (to the 75th Anniversary of His Birth)]. *Arheologia, 16*, 232-233 [in Ukrainian].
- Chizhova, L. K. (2012). Ernst N. L. – pervyi direktor biblioteki Tavricheskogo universiteta: k 95-letiiu so dnia osnovaniia biblioteki [Ernst N. L. – the First Director of the Library of the Taurida University: to the 95th Anniversary of the Foundation of the Library]. *Kultura Narodov Prichernomoria, 229*, 156-168 [in Russian].
- Fedotova, O. F. (2011). Arkhiv Mykoly Ernsta u zbirtsi Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy [Archive of Mykola Ernst in the Collection of the National Museum of History of Ukraine]. In Yu. Oliinyk (Ed.), *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats* [National Museum of Ukrainian History. Thematic Collection of Scientific Works] (pp. 322-331). Feniks [in Ukrainian].
- Filimonov, S. B., & Khrapunov, I. N. (1996). Nikolai Lvovich Ernst – issledovatel istorii i drevnostei Kryma [Nikolay Lvovich Ernst – Researcher of the History and Antiquities of Crimea]. *Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria, 5*, 242-255 [in Russian].
- Khrapunov, I. N. (1989). Mykola Lvovych Ernst. *Arheologia, 4*, 111-115 [in Ukrainian].
- Nepomniashchii, A. A. (2010). Neizvestnye stranitsy biografii Nikolaia Ernsta: novye dokumenty arkhivov Kieva, Moskvy i Sankt-Peterburga. [Nikolai Ernst's Unknown Pages of Biography: New Documents from Archives of Kiev, Moscow and Saint-Petersburg]. *Sivershchyna v Istorii Ukrainy, 3*, 281-294 [in Russian].
- Nepomniashchii, A. A. (2011). K vosstanovleniiu geografii arkheologicheskikh issledovaniy N. L. Ernsta v Krymu [To Restore the Geography of Archaeological Research by N. L. Ernst in the Crimea]. *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series "Historical Sciences", 24(63), 2*, 83-95 [in Russian].

- Nepomniashchii, A. A. (2012). *Professor Nikolai Ernst: stranitsy istorii krymskogo kraevedeniia [Professor Nikolai Ernst: Pages of the History of Crimean Local Lore]*. Stilos [in Russian].
- Nepomniashchii, A. A. (2016). Ernst Nikolai Lvovich (1889-1956). In C. G. Bocharov & A. G. Sitdikov (Eds.), *Miras – Nasledie. Tatarstan – Krym. Gorod Bolgar i izuchenie tatarskoj kultury v Tatarstane i Krymu v 1923–1929 godakh [Miras – Heritage. Tatarstan – Crimea. The city of Bolgar and the Study of Tatar Culture in Tatarstan and Crimea in 1923–1929]* (Vol. 1, pp. 183-201). Aster Plus [in Russian].
- Soboleva, M. S. (2002). Iz semeinykh vospominanii [From Family Memories]. In V. G. Rudnitckaia & I. B. Teslenko (Comps.), *Alushta i Alushtinskii region s drevneishikh vremen do nashikh dnei [Alushta and Alushta Region from Ancient Times to the Present Day]* (pp. 237-241). Stilos [in Russian].

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE CRIMEA IN THE 1920s–1930s. (ACCORDING TO DOCUMENTS OF M. L. ERNST FROM THE ARCHIVES OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE)

Olena Popelnytska

PhD in History; e-mail: elenac503@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2719-2503
The National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract

The archives of Ukrainian archaeologists of the 1920s–1930s are an important historical source in the study of the Ukrainian historical science formation. The archives of the National Museum of the History of Ukraine contain documents of the well-known researcher of Crimean archaeology Mykola Lvovych Ernst, which have not yet been put into scientific circulation, including drawings and reports on archaeological research and explorations that took place in different regions of the Crimean Peninsula in 1921–1931 and covered a wide range of archaeological sites from the Stone Age to the Middle Ages inclusive. The purpose of this study is a general description of the documentary complex of M. L. Ernst, an in-depth study of which will clarify and explore many little-known aspects of the Crimean archaeology of the interwar period.

Keywords: Ernst M. L.; The National Museum of the History of Ukraine; archeology; archives

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КРЫМА В 1920-х – 1930-х гг.
(ПО ДОКУМЕНТАМ Н. Л. ЭРНСТА
ИЗ АРХИВА НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ)****Елена Попельницкая***Кандидат исторических наук;**e-mail: elenac503@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2719-2503**Национальный музей истории Украины, Киев, Украина***Аннотация**

Архивы украинских археологов 1920-х – 1930-х годов являются важным историческим источником в исследовании становления отечественной исторической науки. В архиве Национального музея истории Украины хранятся до сих пор не введенные в полном объеме в научное обращение документы известного исследователя археологии Крыма – Николая Львовича Эрнста: чертежи и отчеты об археологических исследованиях и разведках, в 1921–1931 гг. произведенных в разных регионах Крымского полуострова и охвативших широкий спектр археологических памятников от каменного века до средневековья включительно. Целью данного исследования является общая характеристика документального комплекса Н. Л. Эрнста, более глубокое изучение которого в будущем позволит уточнить и исследовать многие малоизвестные аспекты крымской археологии межвоенного времени.

Ключевые слова: Эрнст Н. Л.; Национальный музей истории Украины; археология; архивы

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221106

УДК 069.01:069.62

КОМФОРТ ЯК БАЗОВА ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Андрій Сошніков*Доктор філософських наук;**e-mail: soshnikov7272@mail.ru; ORCID: 0000-0002-3019-5131**Харківська державна академія культури, Харків, Україна*

Анотація

Мета роботи – визначення пріоритетів для створення комфортного середовища в музеях як базової основи музейної комунікації. **Методологія дослідження** – застосовано методи аналізу, синтезу та творчих узагальнень емпіричного матеріалу. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що ця стаття започатковує в українському музеєзнавстві аналіз комфорту в музеї як базової основи музейної комунікації. **Висновки.** Підсумовуючи, треба наголосити, що сучасний відвідувач давно перестав бути пасивним спостерігачем, а займає чітку позицію з приводу традиційних функцій музею і сфери музейних послуг. Взаємодія музею та відвідувача і далі розвивається в бік зростання ролі останнього. Відкритість музею відвідувачеві має реалізовуватися на всіх рівнях музейної діяльності: від розвитку інфраструктури до перегляду концепцій постійної експозиції музею. У зв'язку з цим виникне необхідність поглиблювати взаємодію з відвідувачем не тільки на формальному рівні, але розвивати взаємну комунікацію й участь відвідувачів у спеціальних програмах, дискусіях та інших музейних заходах, які сприятимуть збільшенню проведеного в музеї часу. Активні відвідувачі охоче йдуть на діалог із музеєм, готові представляти та аргументувати свою позицію щодо актуальності музейних сервісів, особливостей роботи персоналу, легітимності правил та заборон, введених в установах. Створення оновленого, привабливого, комфортного середовища в музеях вимагає серйозних змін, нововведень, експериментів. Будь-які нововведення, навіть найсміливіші ідеї, варті того, щоб апробувати їх у музейному просторі за умови, що вони не несуть загрози для збереження об'єктів історико-культурної спадщини й не ставлять під удар безпеку відвідувачів та співробітників.

Ключові слова: музей; музеєзнавство; музейна діяльність; музейна комунікація; комфорт у музеї

Актуальність теми дослідження

Актуальність звернення до проблеми музейної комунікації особливо підсилюється у часі радикальних цивілізаційних трансформацій. Сьогодні ставлення до культурної спадщини пов'язане зі зростанням ролі музею як соціокультурного інституту, покликаного вирішувати певні завдання пошуку світоглядних та інтелектуальних орієнтирів адаптації людини в сучасному швидко мінливому світі.

Під час переходу від однієї соціокультурної реальності до іншої музейні установи зазнають значних змін, що зумовлює необхідність теоретичного осмислення та всебічного аналізу сучасного музею як багатофункціонального інституту культурної пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Базовими для дослідження феномену музейної комунікації є праці Ч. Дженкса, Я. Долака, Д. Камерона, М. Маклюена, М. Федорова, К. Хадсона, Л. Худякової, Ф. Шміта. Варто зазначити, що здебільшого у працях, присвячених проблемі музейної комунікації, теоретично осмислюється її роль та значення тих тенденцій, які чітко виявляються в динаміці розвитку сучасного музею.

Виклад основного матеріалу

Музей у сенсі стародавніх (від яких ми й запозичили цю установу) є собор учених; його діяльність – дослідження. Проте у цьому визначенні й полягало безсилля музею; цим визначенням він сам собі поставив перепони для розповсюдження власної діяльності. Музей і в християнському світі залишився язичницьким: він однаково обмежив себе й за обсягом, і за змістом, бо дослідження стало абстрактним, шкільним і сам музей-собор залишився замкнутим школою, станом.

XX ст. призвело до розчарування у великих істинах, в ідеях, сформульованих у рамках проєкту Просвітництва, що забезпечують музей майже сакральною місією – бути новим храмом нової громадської релігії. Але, однак, у століття технічної відтворюваності творів мистецтва, віртуалізації й симуляції, люди й надалі приходять до музею в пошуках оригіналів, того, що унікальне й орудує буттям, дає відчуття чогось незмінного й укоріненого. Для сучасної людини, що живе у світі копій і симулякрів, значення символів культури як твердих орієнтирів серед загальної мінливості не зменшилося, а, навпаки, зросло. Тобто музей як інститут, що представляє предмети-оригінали, відповідає на духовний запит дезорієнтованого суб'єкта.

В останні десятиліття світ переживає те, що в пресі заведено називати музейним бумом. У сучасному світі все більше поширюється абсолютно новий погляд на те, яким мусить бути успішний музей. Квазірелігійна роль музею – світського храму – вступає в конфлікт з іншою функцією музею як місця розваги для всієї родини. Нова функція музею загалом відповідає запиту суспільства в розвазі як найпершій потребі сучасної людини. Те, що відбувається сьогодні – злиття культури з розвагою – призводить не тільки до масовості споживання культурного продукту, але й до неминучого одухотворення розваги. Функціонуючи в масовій культурі, сучасний музей, орієнтуючись на масовість споживання культурного продукту, йде на зустріч мільйонам відвідувачів, що проявляє себе як в архітектурних рішеннях, інфраструктурі, так і в тематиці виставок.

Влаштовуючи свої музеї, ми мусимо зуміти зробити практичні висновки з досвіду, який ми вище сформулювали: музеї мають бути цікавими і розрекла-

мованими, інакше маси туди не підуть. Ми за останні роки зробили дуже багато для того, щоби розрекламувати наші музеї, і нам це вдалося: народ валом валить у вихідні та святкові дні не тільки в прославлені столичні музеї-гіганти, але й у значно скромніші провінційні музеї, незліченні екскурсії влаштовуються всілякими колективами, вдається навіть видавати і розпродавати невеликі друковані книжки-путівники, які поширюють потрібні відомості в широких колах. Багато чого зроблено і для того, щоб музеї стали цікавими для мас, – насамперед, у грандіозному масштабі організовано екскурсійну справу, без якої, звичайно, нікого б ми в музеї не заманили. Але навряд чи зроблено все, що можна зробити.

У нашому випадку мова йде не просто про гостя, а, висловлюючись мовою бізнесу, про відвідувача, клієнта. Якість приймання та турботи про відвідувача визначають рівень його задоволеності послугами та, відповідно, ймовірність того, що він сам повернеться в музей, приведе із собою друзів і родичів або порекомендує їм сходити саме в цей музей. Ні якісна експозиція, ні унікальні музейні предмети не здатні пересилити погане ставлення до гостя. Найчастіше в музеях і установах культури це погане ставлення може виражатися не тільки в некоректній поведінці або в непривітності персоналу, а й у загальнішому, стратегічному нехтуванні інтересів гостя. Говорячи про некоректну поведінку співробітників (на жаль, іноді не тільки доглядачів, а й екскурсоловів), потрібно згадати такий поширений привід для некоректної поведінки доглядачів, касирів, контролерів, гардеробників і охоронців, як час роботи музею або експозиції. Зазвичай, робота за схемою, яка застосовується у великих торгових центрах (коли обмежений тільки час входу покупця в торговий зал), не зовсім підходить для музеїв. Проте необхідно шукати якийсь компромісний варіант, який дасть змогу уникнути ситуацій, коли наприкінці робочого дня співробітники жорстко видавляють відвідувачів з експозиції. До загальних проблем можна віднести і брак місць для сидіння, не кажучи вже про обладнані місця відпочинку для відвідувачів зі столиками, місцями для дитячих візків, кулерами з питною водою, а можливо, навіть вендинговими апаратами з продажу кави, шоколаду, печива і таке інше.

Сучасний музей усе більше набуває рис атракціону. Це виражається як у вигляді будівель, спроектованих під потреби нових музеїв, і в особливостях сучасних експозицій, так і в різноманітних формах музейної активності, а також кількості та якості супутніх послуг. Нові музейні будинки (якщо вони не є пам'ятками історико-культурної спадщини) з вмістилища експозиційних предметів перетворюються на об'єкти експозиції. А додаткові сервіси, такі як тематичне кафе, кінозал, дитяча кімната, дають можливість музеям стати альтернативою іншим місцям проведення дозвілля. Зараз важливо не намагатися наповнити музеї шедеврами, а шукати й розвивати нові види і форми культурної діяльності.

Є країни, де музейний «промисел» пишню процвітає, і є міста, які живляться від музеїв. Такою країною ще нещодавно була (а ймовірно – і нині залишається) Італія. Щорічно туди тягнуться тисячі й тисячі мандрівників. Звичайно, не можна заперечувати, що головною принадою служать сонце, небо, гори та море Італії, уся та краса природи, яка освіжає й відроджує тіло й душу чужинця. Але, поряд із природою, ваблять до Італії культурну людину й ті незліченні

скарби античного, середньовічного й нового мистецтв, якими переповнені Венеція, Флоренція, Сієна, Рим, Неаполь та багато інших італійських міст. Натовпами проходять іноземці залами італійських музеїв і проводять там години та години, які можна було б використати на чудові прогулянки містом або за його межами. Хто спостерігав за відвідувачами італійських музеїв, хто слухав їхні розмови, хто звертав увагу на ту нестерпну дурницю, яку несуть за скромний «на чай» самозвані «чичероне», хто був свідком тих глибоко-байдужих «захоплень», якими нещасні туристи вітають твори мистецтва, зірочками відмічені як найгарніші у популярних друкованих путівниках, – той має поставити собі питання, навіщо всі ці люди, яким дуже мало справи до музейних скарбів, і які дуже мало, у масі, підготовлені для сприйняття цих музейних скарбів, бродять все-таки музеями? І відповідь може бути тільки одна: та тому, що – грубо кажучи – про всі музейні експонати пущена така реклама, від якої нікуди не дінешся! «Треба» побувати в Італії, а буваючи в Італії – «треба» обійти музеї і подивитися все те, що в друкованих путівниках позначено зірочками, бо вдома засміють, якщо не побувати і не захопитися: відвідування музеїв стало в туристському побуті своєрідною повинністю, яку відбувають навіть ті, кому це зовсім не хочеться. Попутно навіть найбайдужіші люди щось запам'ятовують, чогось навчаються – і якщо вони навчаються не багато й не дуже цінного, то лише тому, що самі-то ті музеї, якими вони бродять, є просто колекціями, приведеними в географічний й хронологічний чисто-зовнішній лад, але не проповідують жодних ідей, можуть закарбуватися в пам'яті, але не збагачують загальний світогляд, побудовані за принципом навіть не естетичного милування, а за принципом археологічної допитливості.

У великих центрах, у столицях, куди постійно стікаються мандрівники-екскурсанти, там, можливо, мусять залишитися в нинішньому своєму вигляді ті великі музеї з постійним і необмеженим складом експонатів, яких оглянути за один раз ніяк не можна, якщо справді дивитися, але які, проте, оглядаються багатьма саме за один похід. І тут, може, в інтересах відвідувачів доцільно було б відкривати не всі відділи одночасно, або дробити вхідну плату, або придумати будь-які інші паліативи, поки недолік приміщень не змусить, зрештою, все-таки перейти до системи виставок; крім того, у цих центральних музеях доведеться дуже гостро поставити питання про експозицію в публічній частині музею тільки того, що дійсно є і потрібно широкій публіці, а також про те, що набагато більше експонатів треба спрямовувати до науково-дослідного фонду, щоб отримати можливість виставити те, що виставляється для публіки, у скільки-небудь стерпних умовах. Але зараз у нас мова йде не про ці порівняно нечисленні винятки, а про правило – про краєзнавчі, історичні, етнографічні та мистецькі музеї у провінційних центрах для публіки, яка постійно живе у цьому місті.

Широка публіка піде в музей, звичайно, лише в тому випадку, якщо їй там буде «цікаво» і водночас вона дуже нерозбірлива у своїх пошуках «цікавинки»: поряд із державними і громадськими музеями функціонують безліч музеїв-паноптикумів, що утримуються приватними підприємцями для отримання доходів. Досить відвідати прекрасний державний музей, на який витрачаються величезні гроші, і де працюють вчені фахівці, а звідти піти в убогий музей воскових фі-

гур і всяких чудасій, щоб переконатися, що симпатії широкої публіки у своїй масі аж ніяк не на боці державного музею, які б там першокласні експонати не були виставлені, а на стороні паноптикуму. Чому? Та тому, що власники паноптикуму піклуються про свою публіці: покажуть і портрет нової модної знаменитості – поета, винахідника, кулачного бійця, державного діяча, покажуть і сенсаційного кримінального злочинця, і тут же дадуть галерею знаменитих красунь від Семі-раміди до гаремної султанші, кабінет тортур із усіма приладами середньовічної катівні, «анатомічний» кабінет зі своїми секретами тощо.

Ще одна тенденція визначається в поняттях масової культури – виставка-блокбастер, торговий центр та картина в мільйон доларів. Ці нові комерційні функції заявили про себе в супервиставках, що демонструють золото Тутанхамона, золото Китаю, золото Мексики в Музеї Метрополітен і нових галереях Лувру. Індeksi цін «Сотбіс» на твори мистецтва, що публікуються в пресі, виводять на перший план питання вартості шедевра, утворюючи навколо них нездоровий ажіотаж. Такий експонат, представлений у музеї, забезпечує натовп заморожених ціною відвідувачів. Усе те, що тішить нашу пристрась до видовища й багатства, приносить із собою величезний наплив відвідувачів та розмах грошового обігу.

Від того, що ми будемо обурюватися такою грою на «низинних інстинктах», нічого не зміниться. Тут не обурюватися треба, а все це врахувати й відповідно до цих спостережень діяти: щоб боротися зі шкідливим паноптикумом, треба зробити корисний музей. Якщо держава витрачає кошти на утримання й поповнення музеїв, то, звичайно, не для того, щоб тільки можна було похвалитися своєю культурністю, а для того, щоб ці музеї робили якусь конкретну суспільно-корисну роботу, тобто не для того, щоб у музеї ходили виключно поодинокі диваки, які чомусь цікавляться тією наукою або тим мистецтвом, яке там показано, а для того, щоб у музеї спрямовувалися маси. Державні музеї мають бути такими суспільно-освітніми установами, куди б люди охоче ходили, тому що їм «цікаво», але в яких би ці люди, самі того не помічаючи, просвітіться в бажаному для держави напрямі. Великі музеї світу, такі як Лувр або Британський музей, традиційно є місцями тяжіння публіки. Музеї такого рівня – основні визначні пам'ятки своїх міст, оскільки в них зібрані по-справжньому великі колекції. У величезних столичних музеях, призначених для приїжджих, а не тільки на осіле населення певного міста, і наповнених першокласними експонатами, – там доводиться миритися багато з чим, тож від відвідувачів таких музеїв можна, мабуть, вимагати й надзвичайного напруження. Тут, як ніби, нічого не поробиш. Але у нас у провінції справа йде інакше: не занадто багато є у нас першокласних речей, які завжди мають бути на видноті, нема чого нам дуже піклуватися про приїжджих, які не мусять залежати від випадковостей змінних виставок, немає в нашому розпорядженні просторих палаців, для яких зараз вже іншого, крім музейного, призначення немає, – ми в провінційних музеях повинні подбати про те, щоб хоч то, що в нас є, не пропадало дарма, і щоб наша публіка могла використовувати з максимальною інтенсивністю наші природно-історичні, художні, технічні, етнографічні та інші колекції.

Публіка – навіть порівняно витончена і високоосвічена публіка, а тим більше малодосвідчена середньостатистична публіка – не вмє ходити в музей, і ходить часто або без користі, або навіть собі на шкоду. Отже, їй треба прийти на

допомогу. Скільки часу можна без надмірного стомлення провести в музеї? Години дві, найбільше – три. Скільки, скажімо, картин можна розглянути за дві – три години? Якщо не подивитися тільки, а розглянути та заглибитися, продумати, відчувати те, що картиною хотів сказати художник, то за одне відвідування навряд чи можна здолати більше трьох десятків картин (вважаючи 5 хвилин на кожну). Звичайно, це індивідуально, й одному від природи дано більше сил, іншому менше, але три десятки картин швидше занадто багато, ніж занадто мало. Втім візьмемо навіть ще більшу цифру – 50, у розрахунок на те, що серед виставленої пів сотні картин будуть такі витвори, які чомусь не сподобаються відвідувачеві. П'ятдесят картин, кілька погрудь і статуй, сотня інших творів народного або міського прикладного мистецтва, згармонізована з основним картинним фондом, – ось усе, що зараз може бути показано публіці.

Людська сприйнятливість не безмежна. Після скупчення нових і сильних вражень неминуче – якщо немає особливого тренування, тобто зниженої вразливості – швидко настає стомлення. Після півтори-двох годин, проведених у музеї, кожна людина – і особливо людина, не байдужа до того, що вона бачить, – ледве стоїть на ногах, у неї притупляється увага та пропадає цікавість навіть до того, що її, за інших умов, надзвичайно б жваво зацікавило, у неї є тільки одне бажання – якомога швидше піти з цієї жажливої установи; а якщо вона себе почне насилувати і змушувати до уваги, то заплатить за це головним болем і т. і. Симфонічний концерт – та ще з перервами! – триває понад 3 години. Найдовша драма займає час від 8 до 12 години ночі, але публіка освіжається і відволікається в антрактах. У музеях не можна публіку змушувати через кожну годину робити півгодинну перерву; отже, треба зробити так, щоб найзавзятіший відвідувач музею за максимум години дві сам йшов, – тому що він уже побачив усе, що за один раз можна було побачити: йшов би без перенасичення, без головного болю, без гучного (буває!) вголос або тихого про себе «а ну їх зовсім!» Треба зробити так, щоб ніхто не заспокоївся на тому, що він в такому-то музеї був і навіть бував, що він там усе, мовляв, уже знає; треба зробити так, щоб кожен, ідучи з музею, з вдячністю відчував, що він чогось потрібного навчився, і з задоволенням смакував своє наступне відвідування.

Будь-який відвідувач йде в музей не тільки за новими знаннями, але й за новими враженнями, на які можуть мати вирішальний вплив не шедеври з експозиції або архітектура музейної будівлі, а, скажімо, черствий сандвіч у музейному кафе або грубе обслуговування в гардеробі. Тому особливо важливо, щоб у всіх випадках спілкування з музейними співробітниками – від моменту телефонного дзвінка в музей із метою уточнити розклад виставки й до моменту виходу з будівлі – відвідувач відчував увагу й турботу працівників!

Співробітники музею мають розуміти, як організувати процес взаємодії з відвідувачем, щоб той залишився задоволений і прийшов повторно або порадив музей своїм друзям і родичам. Однак, важливо пам'ятати, що сприйняття фахівцями образу музею й погляд із боку – не одне й теж. Варто частіше спілкуватися зі своїми відвідувачами, всебічно вивчаючи їхні потреби, виявляючи очікування, отримуючи і аналізуючи зворотний зв'язок, спостерігати за процесом спілкування персоналу з відвідувачами. Пильну увагу треба приділяти збору та

обробці негативних відгуків. На основі внутрішньої аналітики в кожній установі має бути розроблена та впроваджена система управління якістю обслуговування, яка покликана забезпечувати формування позитивного іміджу музею та його трансляцію на відвідувачів. Головна мета створення стійкої системи управління якістю обслуговування – закріпити в поведінці персоналу професійну етику взаємин із відвідувачем. У результаті впровадження такої системи, орієнтованої на створення у відвідувача позитивного сприйняття музейного середовища як доброзичливого та комфортного, музей значно виграє у виконанні своїх інформаційних, навчальних та рекреаційних функцій.

Про відвідувача потрібно подумати навіть не тільки в системі експозиції, а й у процесі меблювання: всякий, хто бував у музеях, знає, як велика, як болісна іноді буває чисто фізична втома від безперервного стояння на ногах. Тим часом у багатьох музеях лавки для відпочинку стоять в проходах, але не в самих експозиціях, або ці лавки сконцентровані в спеціально відведених рекреаційній зоні. Години руху твердим підлоговим покриттям можуть вимотати навіть найпідготовленішого користувача або туриста, який відвідує за день не один музей. Безумовно, сидіння під час перегляду шедеврів можуть відволікати, погано вписуватися в естетичну концепцію музейного простору та створювати перешкоди для пересування відвідувачів або екскурсійних груп. Крім того, у просторах невеликих музеїв просто немає можливості їх поставити. Але, якщо така можливість є, чому не дати змогу вашим відвідувачам насолоджуватися експозицією або виставкою в комфортних умовах? Складно уявити собі людину в музеї, яка негативно сприйме можливість сісти. А ось відвідувачів, які висловлюють невдоволення за браком такої можливості, буває достатньо.

Людям властиво втомлюватися, відчувати голод і спрагу, особливо під час огляду масштабної експозиції. Створюючи в музеї можливість вгамувати ці прості потреби, ви робите ще один крок у бік від застарілої суворої наукової установи в напрямку до більш гармонійної взаємодії з відвідувачами, які прийшли провести своє дозвілля в музеї. Крім того, чиста питна вода є одним із найважливіших чинників для чудового самопочуття будь-якої людини, у тому числі і співробітника музею. Сучасні технології дають змогу створити зону кав'ярні або вендінгу навіть у музеях з невеликою площею, що може відкрити несподівані можливості для збільшення привабливості установи. Функції затишної музейної кав'ярні вкрай різноманітні. Її можна використовувати як додатковий офісний простір – місце зустрічей і переговорів, тимчасове робоче місце для співробітників, оригінальний простір для неформатних заходів, а також як інструмент для залучення випадкового відвідувача. Як прикордонна зона між вулицею й музеєм, кав'ярня може зняти не тільки музейну втому, а й «музеепереляк». Нарешті, вона, очевидно, вплине на розмір позабюджетного фінансування музею.

Висновки

Підсумовуючи, варто наголосити, що сучасний відвідувач давно перестав бути пасивним спостерігачем, а займає чітку позицію з приводу традиційних функцій музею і сфери музейних послуг. Взаємодія музею та відвідувача й надалі

розвивається в бік зростання ролі останнього. Відкритість музею відвідувачеві має реалізовуватися на всіх рівнях музейної діяльності: від розвитку інфраструктури до перегляду концепцій постійної експозиції музею. У зв'язку з цим виникне необхідність поглиблювати взаємодію з відвідувачем не тільки на формальному рівні, але розвивати взаємну комунікацію й участь відвідувачів у спеціальних програмах, дискусіях та інших музейних заходах. Активні відвідувачі охоче йдуть на діалог із музеєм, готові представляти та аргументувати свою позицію щодо актуальності музейних сервісів, особливостей роботи персоналу, легітимності правил та заборон, введених в установах. Створення оновленого, привабливого, комфортного середовища в музеях вимагає серйозних змін, нововведень, експериментів. Будь-які нововведення, навіть найсміливіші ідеї, варті того, щоб апробувати їх у музейному просторі за умови, що вони не несуть загрози для збереження об'єктів історико-культурної спадщини й не ставлять під удар безпеку відвідувачів та співробітників.

Список посилань

- Гуриева, С. Д., & Харитоновна, Т. Ю. (2017). Особенности музейной коммуникации: оправданность ожиданий и удовлетворение эстетических потребностей (на примере посетителей музея). *Современные исследования социальных проблем*, 8(8), 41-58.
- Дженкс, Ч. (2000). Зрелищный музей – между храмом и торговым центром. Осмысление противоречий. *Пинакотека*, 12, 5-15.
- Долак, Я. (2013). Посетитель на экспозиции как объект музеологического исследования. *Вопросы музеологии*, 1(7), 85-92.
- Камерон, Д. Ф. (1970). Музеи – современному человеку. *Курьер ЮНЕСКО*, 10, 22-32.
- Курило, Л. В. (2014). Новые концепции музеев: интеграция в современное общество. *Вестник РМАТ*, 2, 139-144.
- Маклюэн, М. (2007). *Понимание медиа: внешние расширения человека* (В. Г. Николаева, Пер.). Кучково поле.
- Маркова, А. С., Балаева, Д. П., & Тимофеева, Л. С. (2019). Проблема привлечения посетителя в музей. *Казанский вестник молодых учёных*, 3(2), 43-47.
- Сгибова, А. Ю. (2014). «Посетитель музея» и проблемы формирования музейной деятельности. *Ценности и смыслы*, 3(31), 120-130.
- Федоров, Н. Ф. (1995). *Сочинения* (Т. 2). Прогресс.
- Хадсон, К. (2001). *Влиятельные музеи* (Л. Мотылёв, Пер.). Сибирский хронограф.
- Худякова, Л. А. (2010). Музей в эпоху постмодерна: потери или возможности? *Вопросы музеологии*, 2, 12-21.
- Шмит, Ф. И. (1929). *Музейное дело. Вопросы экспозиции*. Академия.

References

- Cameron, D. F. (1970). Muzei – sovremennomu cheloveku [Museums for Modern People]. *The UNESCO Courier*, 10, 22-32 [in Russian].

- Dolak, J. (2013). Posetitel na ekspozitsii kak obekt muzeologicheskogo issledovaniia [Museum Visitors as an Object of Museological Research]. *The Problems of Museology*, 1(7), 85-92 [in Russian].
- Fedorov, N. F. (1995). *Sochineniia [Works]* (Vol. 2). Progress [in Russian].
- Gurieva, S. D., & Kharitonova, T. Yu. (2017). Osobennosti muzeinoi kommunikatsii: opravdannost ozhidaniia i udovletvorenie esteticheskikh potrebnosti (na primere posetitelei muzeia) [Features of Museum Communication: Justifying Expectations and Meeting Aesthetic Needs (for example, Museum Visitors)]. *Sovremennye Issledovaniia Sotsialnykh Problem*, 8(8), 41-58 [in Russian].
- Hudson, K. (2001). *Vliiatelnye muzei [Influential Museums]* (L. Motylev, Trans.). Sibirskii Khronograf [in Russian].
- Jencks, Ch. (2000). Zrelischnyi muzei – mezhdru khranom i torgovym tcentrom. Osmyslenie protivorechii [A Spectacular Museum – between the Temple and the Shopping Center. Understanding Contradictions]. *Pinakoteka*, 12, 5-15 [in Russian].
- Khudiakova, L. A. (2010). Muzei v epokhu postmoderna: poteri ili vozmozhnosti? [Museum in the Postmodern Era: Loss or Opportunity?]. *The Problems of Museology*, 2, 12-21 [in Russian].
- Kurilo, L. V. (2014). Novye kontseptcii muzeev: integratsiia v sovremennoe obshchestvo [New Concept of Museums: Integration in Modern Society]. *Vestnik RIAT*, 2, 139-144 [in Russian].
- Markova, A. S., Balaeva, D. P., & Timofeeva, L. S. (2019). Problema privlecheniia posetitelia v muzei [The Problem of Attracting a Visitor to the Museum]. *Kazan Bulletin of Young Scientists*, 3(2), 43-47 [in Russian].
- McLuhan, M. (2007). *Ponimanie media: vneshnie rasshireniia cheloveka [Understanding Media: External Human Extensions]* (V. G. Nikolaeva, Trans.). Kuchkovo Pole [in Russian].
- Schmidt, F. I. (1929). *Muzeinoe delo. Voprosy ekspozitsii [Museum Business. Exposition Issues]*. Akademiia [in Russian].
- Sgibova, A. Yu. (2014). "Posetitel muzeia" i problemy formirovaniia muzeinoi deiatelnosti ["Museum Visitor" and Problems of the Formation of Museum Activities]. *Tcennosti i Smysly*, 3(31), 120-130 [in Russian].

COMFORT AS THE MAIN BASIS OF MUSEUM COMMUNICATION

Andrii Soshnikov

*Doctor of Science (Philosophy); e-mail: soshnikov7272@mail.ru; ORCID: 0000-0002-3019-5131
Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine*

Abstract

The purpose of the article is to identify priorities for creating a comfortable environment in museums as the main basis of museum communication. **The research methodology** lies in applied methods of analysis, synthesis and creative generalizations of empirical material. **The scientific novelty of the research** is in the fact that this article begins in Ukrainian museology the analysis of comfort in a museum as the basic basis of museum communication. **Conclusions.** Summing up, it should be noted that the modern visitor has long ceased to be a passive observer, he takes a clear position in relation to both the traditional functions of the museum and the field of museum services. The relationship between the museum and the visitor continues to develop in the direction of increasing the role of the latter. The openness of the museum to the visitor should be realized at all levels of museum activities: from the development of infrastructure to the revision of the concepts of the museum's permanent exhibition. In this regard, it will be necessary to deepen interaction with the visitor not only at the formal level, but to develop mutual communication and participation of visitors in special programs, discussions and other museum events, which will entail an increase in the time spent in the museum. Active visitors willingly enter into dialogue with the museum, are ready to present and argue their position on the relevance of museum services, the peculiarities of staff work, the legitimacy of the rules and prohibitions introduced in institutions. The creation of a renewed, attractive, comfortable environment in museums requires major changes, innovations, and experiments. Any innovations, even the most daring ideas worthy of being tested in the museum space, provided that they do not pose a threat to the preservation of historical and cultural heritage objects and do not threaten the safety of visitors and employees.

Keywords: museum; museology; museum activity; museum communication; comfort in a museum

КОМФОРТ КАК БАЗОВАЯ ОСНОВА МУЗЕЙНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Андрей Сошников

Доктор философских наук; e-mail: soshnikov7272@mail.ru; ORCID: 0000-0002-3019-5131

Харьковская государственная академия культуры, Харьков, Украина

Аннотация

Цель работы – определение приоритетов для создания комфортной среды в музеях как базовой основы музейной коммуникации. **Методология исследования** – применены методы анализа, синтеза и творческих обобщений эмпирического материала. **Научная новизна исследования** заключается в том, что данная статья начинает в украинском музееведении анализ комфорта в музее как базовой основы музейной коммуникации. **Выводы.** Подытоживая, следует отметить, что современный посетитель давно перестал быть пассивным наблюдателем, он занимает четкую позицию по отношению и к традиционным функциям музея, и к сфере музейных услуг. Отношения музея и посетителя продолжают развиваться в сторону увеличения роли последнего. Открытость музея посетителю должна реализовываться на всех уровнях музейной деятельности: от развития инфраструктуры пересмотру концепций постоянной экспозиции музея. В связи с этим возникнет необходимость углублять взаимодействие с посетителем не только на формальном уровне, но развивать взаимную коммуникацию и участие посетителей в специальных программах, дискуссиях и других музейных мероприятиях, что повлечет за собой увеличение времени, проводимого в музее. Активные посетители охотно идут на диалог с музеем, готовы представлять и аргументировать свою позицию по поводу актуальности музейных сервисов, особенностей работы персонала, легитимности правил и запретов, введенных в учреждениях. Создание обновленной, привлекательной, комфортной среды в музеях требует серьезных изменений, нововведений, экспериментов. Любые нововведения, даже самые смелые идеи, достойны того, чтобы апробировать их в музейном пространстве при условии, что они не несут угрозы для сохранения объектов историко-культурного наследия и не ставят под удар безопасность посетителей и сотрудников.

Ключевые слова: музей; музееведение; музейное деятельность; музейная коммуникация; комфорт в музее

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221107

УДК [719:069]-049.34:[316.485.26:351.862.22](477)

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ ТА ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ

Лілія Плешакова

кандидат історичних наук;

e-mail: pleshakova.lilia.18@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2168-8951

Національний музей народної архітектури та побуту України, Київ, Україна

Анотація

Мета статті. Завдання, яке ставить автор статті у дослідженні поданої теми, полягає в окресленні проблематики збереження й повернення музейних колекцій із тимчасово окупованих територій до культурного надбання України. **Актуальність теми** зумовлена сучасними потребами оптимізації державної політики в музейній галузі, зокрема, створенням ефективних державних програм зі збереження національного Музейного фонду. Реформування в цій сфері суспільного життя зумовлюється насамперед необхідністю створення єдиної державної уніфікованої системи обліку музейних предметів з усіх зібрань музеїв України. **Наукова новизна** полягає в запропонованих концептуальних підходах щодо збереження й повернення музейних цінностей у випадку збройних конфліктів та протистоянь. **Методологія дослідження.** Реалізації завдання дослідження підпорядкована теоретико-методологічна база, до складу якої входить комплекс методів, серед яких первинні – у вигляді збору інформації про рівень дослідженості теми, вивчення джерел, авторські спостереження та досвід, а також вторинні методи, які використані для обробки та аналізу отриманої інформації. Несформованість єдиної державної зведеної інформаційної бази даних на сьогодні унеможлиблює встановлення масштабів втрат музейних цінностей на окупованих територіях. На прикладі музеїв окупованого Луганська доведено, що питання збереження пам'яток культури України повинно стати нагальним для органів влади всіх рівнів, а музейна спільнота має долучитися до обговорення зазначених проблем, створення та впровадження принципово нових шляхів та заходів зі збереження музейних фондів України, зважаючи на величезні втрати національних культурних цінностей за останні роки. Складання та публікація каталогів колекцій певних музейних установ і Музейного фонду України загалом мають стати стратегічним напрямом державної політики в галузі культури й музейної сфери, запобіжником остаточній втраті пам'яток у випадках збройних конфліктів. **Висновки.** Результати дослідження можна застосувати для відновлення та практичного оновлення діяльності музеїв після їхнього повернення до складу України, а також для розроблення науково-методичних рекомендацій щодо удосконалення обліку пам'яток культури України й державних програм зі збереження національного культурного надбання.

Ключові слова: музейна справа; музей; музейна мережа; музейний фонд; культурна спадщина; воєнний конфлікт

Вступ

Збереження культурного надбання українського народу є одним із важливих напрямів внутрішньої політики незалежної національної держави, що задекларовано у статті 54 Конституції України. На сьогодні це завдання актуалізовано насамперед загрозою втрати культурних цінностей тих територій України, які внаслідок політичних криз та збройних протистоянь з 2014 р. контролюються окупаційною адміністрацією Російської Федерації і включені Верховною Радою України до тимчасово окупованих територій.

З початком воєнних протистоянь на Донбасі та його окупації значна кількість музеїв залишилася на окупованій території. Напевно, ці музеї зазнали значних втрат як у своїй кількості, так і в чисельності їхніх збірок. Можна з упевненістю стверджувати також і те, що після 2014 р. кардинально трансформувалися концептуальні засади та ідеологічні орієнтири їхньої діяльності. Тому цілком доречно проаналізувати причини та наслідки втрат музейного фонду на окупованих територіях із метою окреслення проблем збереження музейних колекцій не лише в межах окремо взятого регіону, але й у всеукраїнському масштабі, щоб у випадку аналогічного воєнного протистояння мати підстави для їхнього повернення до культурного надбання України, а після деокупації захоплених територій – і для відродження музейної мережі.

Мета статті

Мета статті полягає в окресленні проблематики збереження й повернення музейних колекцій із тимчасово окупованих територій до культурного надбання України.

Аналіз попередніх досліджень

На сьогодні єдиним документом, у якому прописані норми із захисту культурних цінностей, є Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954 р. (Організація Об'єдинених Націй, 1954). Цей документ містить положення, якими передбачені захист культурних цінностей та повага до них. Але причинно-наслідковий аналіз воєнних конфліктів свідчить, що руйнації, як випадковій, так і навмисній, зазнають майже всі об'єкти, які розташовані у цих зонах. Правові зобов'язання країн-підписантів Гаазької конвенції можуть зводитись у таких умовах тільки до зобов'язання матеріального відшкодування наслідків бойових дій. Це не передбачає відшкодування моральних втрат. Це пояснює обмежену кількість країн-підписантів Гаазької конвенції.

Захист культурних цінностей у випадку збройних конфліктів в Україні регулюється Законом України «Про охорону культурної спадщини» (Верховна Рада України, 2000), Законом України «Про охорону археологічної спадщини» (Верховна Рада України, 2004), Керівництвом із застосування норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України, затвердженим наказом Міністерства оборони України від 11.09.2004 р. № 400 – спеціальним внутрішнім нор-

мативно-правовим актом щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Міністерство оборони України, 2004), Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, яка була прийнята 16.11.1972 р. та ратифікована Україною 04.10.1989 р. (ЮНЕСКО, 1972), та Конвенцією про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі власності на культурні цінності від 14.11.1970 р., ратифіковану Україною 10.02.1988 р. (ЮНЕСКО, 1970). Ці законодавчі документи тільки визначають необхідність забезпечення збереження культурних цінностей.

Виклад основного матеріалу

Несформованість єдиної державної уніфікованої системи обліку всіх пам'яток історії та культури унеможлиблює встановлення масштабів та вартості втрат культурних цінностей. Впроваджена державна програма фотофіксації фондово-облікової документації доводить недосконалість цієї системи обліку культурних цінностей. Так, приміром, фотофіксація Книг обліку луганських музеїв, на яку було витрачено час та кошти, була зосереджена у м. Донецьку, який також опинився в окупаційній зоні.

Усі об'єкти культури мусять мати забезпечений державою резервний фонд у вигляді засобів для термінової евакуації пам'яток культури або їхнього надійного захисту. Такий фонд має передбачати і грошовий еквівалент, оскільки іноді може спрацювати банальний розрахунок за можливість порятунку музейних колекцій. Такі випадки могли трапитися в Луганську у 2014 р. Однак музейники, які пакували музейні предмети в підручні матеріали, мали за завдання чекати можливості транспортування, адже без грошового резервного фонду не мали змоги здійснити евакуацію самостійно. У таких випадках існує вірогідність приймати тактичні рішення на місцях, не очікуючи оцінювання ситуації з боку центральних органів влади та їхніх розпоряджень. Обов'язково мають бути розроблені реальні плани із захисту культурних цінностей із врахуванням досвіду музеїв, які опинились у небезпечних умовах.

Моніторинг та аналіз наслідків збройних конфліктів мають стати предметом обговорення музейної спільноти України.

Озвучені представником Міністерства культури України статистичні дані під час брифінгу 13 червня 2016 р. не відповідають дійсності (Укрінформ, 2016). Серед названих 70 музеїв Криму, Луганської та Донецької областей тільки 48, як свідчить дослідження, розташовані в окупованому Луганську! Цифра 2 млн музейних предметів, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, також досить сумнівна. Точні цифри назвати неможливо за браком статистичних даних та через різні юридичні статуси музейних закладів. Зазначене стосується не лише Луганська, а і всіх інших адміністративно-територіальних утворень держави.

За належністю (юридичним статусом) музейні установи Луганська поділяються на чотири групи. До першої групи належать державні музеї, яких налічується три: Луганський обласний краєзнавчий музей, Луганський обласний художній музей і Миський музей історії та культури міста Луганська, який має у своєму складі чотири відділи із самостійними експозиціями. Отже, загальне число державних музейних одиниць дорівнює семи.

Другу групу утворюють 18 відомчих музеїв, три з яких створені при Національному університеті ім. Т. Шевченка, два – при Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля, чотири – при Луганському національному аграрному університеті; п'ять – при міських підприємствах і чотири – при інших установах.

Третя група – 20 громадських музеїв, тобто, музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства культури України.

До четвертої групи належать три приватні музеї (Табл. 1).

Таблиця 1

**Класифікація музеїв Луганська за належністю
(станом на початок 2010-х рр.)**

№ з/п	Назва музею	Дата створення
Державні музеї		
1	Луганський обласний краєзнавчий музей	1924
2	Луганський обласний художній музей	1944
3	Міський музей історії та культури міста Луганська (ММІКМЛ)	1990
	<i>Відділи ММІКМЛ:</i>	
4.	Літературний музей В.І. Даля	1986
5.	Музей-квартира В.А. Титова	1987
6.	Історико-технічний музей (Луганський завод)	2009
7.	Поет-пісенник М. Матусовський	2010
Відомчі музеї		
1.	Зоологічний музей Луганського національного університету ім. Т. Шевченка	1924
2.	Парк-музей кам'яних скульптур Археологічно-етнографічного музейного комплексу Луганського національного університету	1972
3.	Народний музей історії Публічного акціонерного товариства холдингової компанії (Луганськ-Тепловоз)	1962
4.	Музей історії Луганського відділення Донецької залізниці (після відкриття мав назву «Музей революційної, бойової та трудової слави Луганської дирекції залізничних перевезень», Музей залізничників – сучасна назва)	1967
5.	Музей санітарно-епідеміологічної служби	1972
6.	Народний музей історії Луганського аграрного університету	1981
7.	Музей історії ветеринарної служби Луганської області	1987
8.	Народний музей «Пожежна технічна виставка в Луганську»	1987
9.	Луганський авіаційно-технічний музей при Авіаційно-ремонтному заводі	1996
10.	Музей луганського лікеро-горілчаного заводу	1998
11.	Музей обласного Управління Міністерства внутрішніх справ України	1999
12.	Музей космонавтики при Авіаційно-ремонтному заводі	2011

Громадські музеї (музеї при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства культури України)		
1.	Клас-музей В.І. Даля. Спеціалізована школа № 5	відновлено реєстрацію 2004 р.
2.	Клас-музей історії школи. Спеціалізована школа № 5	відновлено реєстрацію 2004 р.
3.	Музей історії школи. СЗОШ № 7	відновлено реєстрацію 2004 р.
4.	Музей бойової слави 54-ї гвардійської стрілецької Макіївської Червонопрапорної орденів Леніна, Суворова та Кутузова дивізії. СЗОШ № 27	відновлено реєстрацію 2004 р.
5.	Музей бойової слави 202-го гвардійського артилерійського ордену О. Невського полку. СЗОШ № 11	відновлено реєстрацію 2004 р.
6.	Музей Героя Радянського Союзу М. В. Галицького. СЗОШ № 12	відновлено реєстрацію 2004 р.
7.	Музей історії Кам'яного Броду. СЗОШ № 13	відновлено реєстрацію 2004 р.
8.	Музей історії школи (школи ВПС). СЗОШ № 26	відновлено реєстрацію 2004 р.
9.	Музей бойової слави 59-ї гвардійської Краматорської стрілецької орденів Суворова і Хмельницького дивізії, льотчика Північного флоту М. М. Щегольова та учасника афганської війни А. М. Ліньова	відновлено реєстрацію 2004 р.
10.	Музей історії Артемівського району	відновлено реєстрацію 2004 р.
11.	Музей слави 14-ї стрілецької гвардійської дивізії ім. Я. Фабриціуса	відновлено реєстрацію 2004 р.
12.	Музей «Шевченкова світлиця»	відновлено реєстрацію 2004 р.
13.	Музей історії рідного краю	відновлено реєстрацію 2004 р.
14.	Музей історії культури	відновлено реєстрацію 2004 р.
15.	Галерея Пам'яті	відновлено реєстрацію 2004 р.
16.	Музей «Герої Сталінградської битви – наші земляки»	відновлено реєстрацію 2004 р.
17.	Музей бойової слави 379-ї стрілецької Лисичанської Червонопрапорної дивізії	відновлено реєстрацію 2004 р.
18.	Музей бойової слави 569-го мінометного полку і трудової слави Жовтневого району	відновлено реєстрацію 2004 р.
19.	Музей «Історії ВВАУШ»	відновлено реєстрацію 2004 р.
20.	Музей історії ліцею та верстатобудівного заводу	відновлено реєстрацію 2004 р.

Приватні		
1.	Музей ретро-автомобілів (націоналізований т. зв. ЛНР з назвою «Государственный музей ретротехники», відкритий 09.11.2014 р.)	Початок комплектування колекції 1976
2.	Приватний музей на честь Пеле	2012
3.	Музей-квартира художника О. Фільберта	1990

Джерела: Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. (2011, 1 січня). *Каталог музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства [освіти і науки, молоді та спорту України]*. <http://old.mon.gov.ua/images/files/pozashkilna/muzei.doc>; Гайда, Л. А. (Упоряд.). (2012). *Каталог музеїв при навчальних закладах України*. Лисенко В. Ф.; Міністерство культури України. (2018, 10 травня). *Музеї, заповідники, заклади музейного типу України, відкриті для відвідування*. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245062916&cat_id=244908588.

Здійснена класифікація музеїв за профілем свідчить, що в Луганську, станом на 2014 р., сформувалася доволі різноманітна мережа, але це не стосується державних музеїв. По-перше, трьох державних музеїв на місто з кількістю населення станом на 1 січня 2014 р. понад 463 тис. осіб (Головне управління статистики у Луганській області, 2014) явно недостатньо. Відомчі музеї не завжди публічні – відвідування їх обмежене, а шкільні музеї, найбільша за кількістю група, виконують обмежені соціальні функції і також закриті для вільного відвідування. По-друге, за профілем один із державних музеїв належить до історичних музеїв (Міський музей історії та культури міста Луганська), один – до художніх (Луганський обласний художній музей) і один має комплексний профіль (Луганський обласний краєзнавчий музей), оскільки його збірка документує історію і природу луганського регіону. Із чотирьох відділів ММІКМЛ три визначаються як літературні музеї (Літературний музей В. Даля, Музей-квартира В. Титова і «Поет-пісенник М. Матусовський»), один – як промисловий (Історико-технічний музей «Луганський завод». Отже, державна музейна мережа явно потребує як кількісного, так і якісного збільшення шляхом створення нових музейних установ, які б демонстрували особливості розвитку регіону як промислового центру, своєрідність його традиційної матеріальної і духовної культури тощо. У цьому сенсі вбачаємо одним із перспективних такий напрям модернізації музейної мережі як перетворення кількох відомчих музеїв на державні.

Узагальнена профільна класифікація всіх 48 луганських музеїв виглядає так:

- історичні – 23 (із них 1 державний, 4 відомчих, 18 шкільних музеїв);
- художні – 3 (1 державний, 1 шкільний, 1 приватний);
- літературні – 4 (3 державних, 1 шкільний);
- промислові та галузеві – 9 (1 державний, 8 відомчих);
- природознавчі – 6 (усі відомчі);
- науки й техніки – 2 (1 відомчий, 1 приватний);
- спортивні – 1 (приватний);
- комплексний 1 (державний).

Луганський обласний краєзнавчий музей за спеціалізацією його зібрання, експозиції та діяльності відповідає своєму профілю. Він комплексно документує історію та природу Луганського регіону. Його фонди та експозиція складаються

з розділів природи, історії, економіки, культури, побуту та мистецтва. Музей володіє збіркою, що налічує понад 180 000 одиниць зберігання.

Міський музей історії й культури міста Луганська – музей історичного профілю (Міський музей історії та культури міста Луганська, 1991). Його фонди містять музейні предмети, що в хронологічній послідовності відтворюють історію м. Луганська з часу його заснування. І хоча концепція музею передбачає висвітлювання історії міста до 1917 р., меморіальні колекції К. Ворошилова, В. Даля, В. Титова, М. Матусовського, інших луганчан, які в різні історичні часи внесли вагомий внесок у розвиток науки, культури, у боротьбу за свободу та незалежність України, дають змогу висвітлювати історію міста в ширшому діапазоні. Інтенсивна виставкова діяльність музейних відділів «Літературний музей В. Даля», «Музей-квартира письменника В. Титова», «Поет-пісеньник М. Матусовський», «Історико-технічний музей» сприяють ММІКМЛ у документуванні розвитку міста з врахуванням усіх аспектів історичних подій та діяльності видатних особистостей в ньому. Функціонування перерахованих вище відділів ММІКМЛ відповідає ознакам самостійних музеїв: експозиції трьох із них, окрім відділу «Поет-пісеньник М. Матусовський», розміщені в окремих історичних будівлях, всі вони мають власну фондово-облікову документацію, шифри музейних предметів (ЛМІК, ЛМІКМД, ЛМІКМТ, ЛМІКЛЗ). Експозиція, присвячена М. Матусовському, побудована в окремій залі міського музею, але відділ уже мав власну облікову документацію, вирішувалося питання про переміщення його в інше приміщення. Три відділи мають літературний профіль (Міський музей історії та культури міста Луганська, 1992), а Історико-технічний музей відповідає профілю «промисловий» за тематикою зібрання, яке документує історію розвитку Луганського ливарного заводу з його історичними трансформаціями та дотичних до цих процесів діячів науки та техніки, які внесли вагомий внесок у розвиток науки та промисловості України.

Луганський обласний художній музей за профілем належить до художніх музеїв. Його збірка містить зібрання художніх творів, декоративно-прикладного мистецтва, зразки народної творчості, персональні колекції художників Луганщини в комплексі з їхніми меморіальними речами.

Усі вищезгадані музеї є державними.

На початку ХХІ ст. у Луганську функціонували 18 відомчих музеїв. Профіль цих музеїв визначений також змістом їхніх колекцій та постановкою завдань з урахуванням основної діяльності. Так, Зоологічний та Анатомічний музеї Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка належать до природознавчих за складом колекцій. До цієї ж групи належать три музеї Луганського національного аграрного університету – ґрунтознавства, анатомії та хірургічної патології. У їхньому функціонуванні, як і в інших музеях при навчальних закладах, переважає освітньо-виховна функція. Парк-музей кам'яних скульптур Археологічно-етнографічного музейного комплексу Луганського національного університету ім. Т. Шевченка зберігає переважно археологічні колекції, тому класифікується як історичний музей, однак його збірка включає також матеріали краєзнавчого змісту та історії освіти Луганщини (Красильников, 1999). Як історичні класифікуються також Музей історії та досягнень Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля і Археологічний музей цього ж навчального закладу, а також Народний музей історії Луганського аграрного університету.

Колекції Народного музею Публічного акціонерного товариства холдингової компанії «Луганськ-Тепловоз», Музею історії Луганського відділення Донецької залізниці, Музею Луганського лікеро-горілчаного заводу сформовані за вузькопрофільною тематикою, що відповідає діяльності конкретних профільних підприємств, при яких вони функціонують і висвітлюють у своїх експозиціях події, пов'язані з історією підприємств, хоча і в контексті історії міста Луганська або України. Вони належать до промислових і галузевих музейних установ, як і Музей історії ветеринарної служби Луганської області, Народний музей «Пожежна технічна виставка в Луганську», Музей санітарно-епідеміологічної служби, Музей обласного Управління МВС України в Луганській області, які виконують завдання, пов'язані зі специфічними інтересами певних відомств у рамках галузі.

Зібрання Луганського авіаційно-технічного музею та Музею космонавтики при Авіаційно-ремонтному заводі відповідають профілю музеїв науки й техніки (Луганський авіаційно-технічний музей, 2000). Вони документують історію розвитку авіаційної техніки в Україні, історію космонавтики в контексті загальнодержавного розвитку цих галузей, їхні фонди містять персональні колекції дотичних до висвітлюваних подій діячів.

Музейні предмети та музейні колекції відомчих музеїв згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 29.11.2000 р. № 1766 (Кабінет Міністрів України, 2000) є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України.

У Луганську функціонує мережа громадських музеїв – музеїв при навчальних закладах. Вони перебувають у сфері управління Міністерства культури України. Їх також умовно класифіковано за профілем, адже фактично немає відомостей про склад їх колекцій. Переважна їх кількість належить до історичних музейних закладів, а саме: 18 із 20. Завдяки шкільним музеям найчисленнішу групу музеїв Луганська склали історичні музеї – 22 із 48.

Станом на 2014 р. в Луганську працювали три приватні музеї. За популярністю вони не поступалися державним. Їх колекції стали доступними для широкого загалу після набуття Україною незалежності. Це пояснювалося зняттям певних обмежень у трактуванні історичних подій та значення особистостей в історії, глобалізацією процесів розвитку культури та суспільного життя.

Приватний музей на честь всесвітньо відомого футболіста Пеле був офіційно відкритий у червні 2012 р. до чемпіонату Європи з футболу Євро-2012, який проходив в Україні. Експозиція була розміщена на першому поверсі п'ятиповерхового житлового будинку у кварталі Гайового в Луганську. Музей – унікальний за кількома ознаками. По-перше, він був першим у світі, присвяченим визнаному королю футболу, адже тільки два роки потому в м. Сантос, де починав свою кар'єру Пеле в однойменному з містом клубі, відкрився музей, присвячений футболісту. До цього часу у світі були тільки клубні футбольні музеї. Про тривалий час формування колекції свідчить той факт, що на момент відкриття в музеї експонувалося понад 3 тисячі експонатів, серед яких – колекція книг та інших друкованих матеріалів, присвячених Пеле, колекція автографів відомих та видатних футболістів світу, поштові марки, монети з футбольною тематикою, футболки та інший спортивний одяг, вимпели та багато іншого, що володар колекції пов'язував з іменем Пеле. Серед експонатів – унікальні речі. Приміром, волосся футболіста, яке подарував

володарю колекції М. Худобіну особистий перукар футболіста, прапор бразильського футбольного клубу «Сантос», подарований президентом цього клубу разом з футболкою з написом золотом «Пеле». Таких футболок у світі тільки дві: друга належить самому Пеле. Це підтвердив дарувальник під час особистої зустрічі з М. Худобіним. Найдорожчим експонатом для власника була фотографія Пеле з відомим футболістом радянського періоду Л. Яшиним. Це була перша річ у майбутній колекції, за яку 10-річний майбутній колекціонер віддав свій велосипед. Під час створення експозиції дієву допомогу та всебічні консультації надавали співробітники музею ММІКМЛ (Міський музей історії та культури міста Луганська, 2011).

У 2014 р., коли Луганськ опинився в окупації, збірку М. Худобіна «оцінили» місцеві «прихильники футболу», які під тортурами намагалися відібрати в заарештованого власника його колекції. І тільки втручання шанувальників колекціонера з Москви змогли вплинути на припинення знущань з нього. Остаточна доля унікальної збірки, яка формувалася власником понад 40 років, на сьогодні невідома.

Невідомо, як склалася б доля унікального музею, якби функціонувала державна програма із захисту культурних цінностей незалежно від форми власності.

Трагічно склалася доля ще одного унікального приватного музею Луганська – Музею ретро-автомобілів. Цю колекцію власник В. Ландик збирав з 1974 р., коли у нього з'явився перший автомобіль «Волга». Колекцію склали зразки радянського автопрому, яких нараховувалося понад 30 одиниць. Серед експонатів були дуже рідкісні екземпляри, які власник придбав у різних містах колишнього Радянського Союзу.

Під час буремних подій 2014 р. В. Ландик переїхав на підконтрольну Україні територію. Не знайшовши можливості врятувати колекцію, залишив її у Луганську. Її націоналізував т.зв. «Департамент культури ЛНР» через декілька місяців. Зараз це «Государственный музей ретротехники». Склад колекції та відповідність її початковому вигляду на сьогодні невідомі.

Невідома й доля ще одного приватного музею Луганська – Музею-квартири художника О. Фільберта – луганчанина, організатора першого на Донбасі відділення Спілки художників СРСР. Роботи цього майстра – історія Луганщини в живописі. Його роботи розміщені у багатьох музеях України. Приватна колекція, яку довгі роки формував його син В. Фільберт, була для луганчан та студентів художніх навчальних закладів Луганська справжньою галереєю майстерності та історичних свідчень земляків.

Отже, розвинута та різнопланова музейна мережа Луганська з 2014 р. опинилася поза зоною впливу правового поля України та, відповідно, поза зоною захисту. Комплекс музейних пам'яток історії та культури позбавлений можливості відновлення в складі Музейного фонду України та національного культурного надбання у повноцінному складі. Фондово-облікова документація залишилася разом з музейними колекціями на непідконтрольних Україні територіях, тому навіть оглядові моніторингові заходи для визначення масштабів втрат, завданих в результаті збройного конфлікту, в цих умовах неможливі.

На прикладі луганських музеїв можна з впевненістю стверджувати, що без державної програми захисту культурних цінностей у разі збройних конфліктів врятувати від руйнацій, пошкоджень, пожеж, грабежів, крадіжок пам'ятки історії та культури неможливо. Розіслані у Луганську та Донецьку області навесні

2014 р. листи від Міністерства культури та туризму України з вимогою визначити обсяги та кількість необхідних для евакуації матеріалів та засобів не мали успіхів. Навіть підготовлені заяви не дали змоги вчасно евакуювати музейні колекції, бо очікуваний транспорт не зміг потрапити на окуповані території. Тому вкрай необхідно в мирний час провести моніторинг наявних цінностей та створити умови для їхнього захисту або термінової евакуації.

Масштаби руйнацій, знищень, пограбувань та незаконних вивезень з окупованих територій також важко встановити без зворотного зв'язку з окупованими територіями та елементарної інформаційної ізоляції. Тільки завдяки відчайдушним вчинкам луганських музейників більша частина музейного фонду була збережена. Так, приміром, була врятована експозиція Міського музею історії та культури міста Луганська, коли лише за декілька годин до обстрілу, ризикуючи життям в прямому сенсі, музейні співробітники пакували у підручні ящики музейні колекції, зносили їх у єдине фондосховище з заготованими та нашвидкуруч забитими вікнами. Важкі меблі XIX ст., у тому числі оригінальне трюмо з фотомайстерні Л. Матусовського, старовинний музейний інструмент XVIII ст. врятувати не вдалось. 14 липня 2014 р. будівля ММІК була обстріляна (Іл. 1). Подібних руйнацій будівля музею – пам'ятка архітектури XIX ст. (охоронний номер № 140056) не зазнавала за всю історію свого існування (Іл. 2). Окрім пошкодження фасаду будівлі музею, у 2014 р. було знищено цінні вітражі, оригінальні внутрішні масивні двері, сходи, експозиційне обладнання, комп'ютерну техніку з поточною документацією, частину архіву, довідкового апарату. Стан фондово-облікової документації та музейного фонду на сьогодні невідомий. Окрім будівлі музею, в якій наприкінці XIX – на початку XX ст. розміщувалася Луганська міська дума, на вул. К. Маркса, були пошкоджені та зруйновані інші історичні будівлі, що входили до архітектурного ансамблю – історичного ядра Луганська. Ще багато нерухомих пам'яток історії та культури було пошкоджено та знищено. Розмір збитків від руйнацій наразі встановити неможливо (Іл. 3).

Конференції, круглі столи та інші публічні заходи спроможні знайти важелі впливу на відповідальних осіб для удосконалення як законодавчої бази із захисту культурних цінностей, так і на нормативно-правові акти. Ступінь відповідальності за пошкодження або втрату культурних цінностей мусить бути вдосконалена та адаптована до сучасних викликів небезпеки. Треба звернути увагу на кадрову політику музеїв, адже випадкові невмотивовані співробітники можуть нести реальну загрозу збереженню національного надбання України. Цей важливий аспект натикається на чергову проблему в музейній галузі – рівень оплати роботи музейних співробітників, що суттєвим чином впливає на якість їхньої роботи та музейної справи взагалі.

Внесення музейних цінностей до Державного реєстру – вкрай необхідна процедура, особливо в сучасних умовах. Його наявність могла б стати запорукою успіху майбутньої роботи з повернення музейних пам'яток до Музейного фонду України. А за браком на сьогодні достеменних, конкретних відомостей про склад музейних збірок Луганська унеможлиблює розшук втрачених цінностей. Складання Державного реєстру – першочергове завдання музейної галузі України. Його необхідно активізувати, проте ініціативи «зверху» та «знизу» мають збігати-

ся. Для цього необхідне публічне обговорення ризиків гальмування цього процесу та його наслідків.

Наукова новизна

Стан безпорадності, у якому опинилися музейні збірки на непідконтрольній Україні території в Луганській та Донецькій областях, доводить неспроможність держави на сьогодні ефективно впливати на збереження музейних фондів та інших рухомих пам'яток історії та культури України. Адже немає державної програми захисту культурних цінностей від небезпек під час збройних протистоянь. Так само не розроблена стратегія розвитку музейної справи в цьому напрямі. Було б корисним ініціювання створення міжнародних ратифікованих документів, які б на законодавчому рівні закріплювали безумовність збереження культурних цінностей через визначення їхньої універсальності.

Висновки

Досвід втрат музейних колекцій на тимчасово окупованих територіях дає змогу стверджувати, що дієвим на сьогодні засобом збереження або повернення музейних колекцій у випадку їхнього зникнення є процес їхнього оприлюднення. Каталоги музейних колекцій мають стати у пріоритетних планах видавничої діяльності музеїв, і для цього треба закласти державні кошти. До сьогодні видання довідників, каталогів, путівників експозицій та виставок лягає тягарем на плечі музеїв. Пошуки спонсорських коштів все частіше не завершуються успішно.

Однак вони можуть слугувати джерелом, за яким можлива ідентифікація цінних музейних предметів зі збірки цього музею. Подібні каталоги мають бути в музеях, бібліотеках, спеціальних відділах органів управління, на численних електронних носіях, мати достатній наклад. Їхнє створення має бути внесене в обов'язкові плани роботи музейних установ та профінансоване державою як один з необхідних та важливих заходів із захисту та збереження національної спадщини України.

Посилання на джерело, з якого надійшли музейні предмети, необхідне, адже в умовах окупації музейні колекції Луганська опинилися в умовах ризику втрати, пошкодження, підміни та інших небезпек. Встановленню відповідності музейних предметів фондово-облікової документації колишні власники або члени їхніх родин можуть допомогти та підтвердити оригінальність пам'яток після деокупації.

Після закінчення будь-якої війни гостро постає питання реституції культурних цінностей. Брак єдиного інформаційного електронного реєстру музейних пам'яток спричиняє загрозу втрати культурних цінностей. У цих умовах облікова документація також опиняється в зоні ризику втрати. Подальше встановлення наявності музейних предметів та їхньої відповідності фондово-обліковій документації може стати неможливим. Тільки єдина національна база даних має відображати повний склад Музейного фонду України. Вивчення досвіду втрат музейних колекцій в умовах політичних криз і воєнних конфліктів здатне сприяти прискоренню розроблення ефективних державних програм і нормативних документів для протидії сучасним викликам безпеки.

Ілюстрації до статті

Іл. 1

Міський музей історії і культури міста Луганська. 14.07.2014 р.

Будівля Міського музею історії та культури міста Луганськ в різні часи

Іл. 2

1902 р.

1933 р.

1950-ті рр.

2000-і рр.

Джерело: Фото із фонду ММІКМЛ.

Пошкоджені історичні будівлі Луганська в 2014 р.

Іл. 3

Джерело: Фото: <http://informato.r.lg.ua/>.

Пам'ятник борцям революції в Луганську

Джерело: Відео: Ksenia God на Youtube

186

Палаючий будинок № 6 на вулиці Карла Маркса у Луганську

Обласна бібліотека ім. М. Горького

Джерело: Фото: <http://informator.lg.ua/>

187

Список посилань

- Верховна Рада України. (2000, 8 червня). Закон України «Про охорону культурної спадщини». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
- Верховна Рада України. (2004, 18 березня). Закон України «Про охорону археологічної спадщини». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15/sp:max100>.
- Головне управління статистики у Луганській області. (2014). Чисельність населення на 1 січня 2014 року та середня за 2013 рік. http://www.lg.ukrstat.gov.ua/sinf/demograf/demog0214_1.php.htm.
- Кабінет Міністрів України. (2000, 29 листопада). Постанова «Про затвердження переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України» №1766. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1766-2000-%D0%BF>.
- Красильников, К. И. (1999). Древнее камнерезное искусство Луганщины. Шлях.

- Луганський авіаційно-технічний музей. (2000). Паспорт Луганського авіаційно-технічного музею.
- Міністерство оборони України. (2004, 11 вересня). Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України.
- Міський музей історії та культури міста Луганська. (1991). Уніфікований паспорт музею. Архів Міського музею історії та культури міста Луганська, Луганськ.
- Міський музей історії та культури міста Луганська. (1992). Уніфікований паспорт музею. Архів Міського музею історії та культури міста Луганська, Луганськ.
- Міський музей історії та культури міста Луганська. (2011). Звіт за 2011 рік.
- Организация Объединенных Наций. (1954, 19 мая). Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157.
- Укрінформ. (2016, 13 червня). *Мінкульт порахував музеї, що залишились під окупантами*. <http://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2033684-minkult-porahuvav-muzei-so-zalisilisa-pid-okupantami.html>.
- ЮНЕСКО. (1970, 14 листопада). Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності. http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_186.
- ЮНЕСКО. (1972, 16 листопада). Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089.

References

- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2000, November 29). *Postanova "Pro zatverdzhennia pereliku muzeiv, shcho perebuvauiut u vidanni pidpriemstv, ustanov ta orhanizatsii, de zberihaiutsia muzeini koleksii ta muzeini predmety, shcho ye derzhavnoiu vlasnistiu i nalezhat do derzhavnoi chastyny Muzeinoho fondu Ukrainy" №1766 [Resolution "On Approval of the List of Museums Managed by Enterprises, Institutions and Organizations, which Store Museum Collections and Museum Objects that are State Property and Belong to the State Part of the Museum Fund of Ukraine"]*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1766-2000-%D0%BF> [in Ukrainian].
- Krasil'nikov, K. I. (1999). *Drevnee kamnereznoe iskusstvo Luganshchiny [Ancient Stone Carving Art of Luhansk Region]*. Shlyakh [in Russian].
- Luhansk Aviation Technical Museum. (2000). *Pasport Luhanskoho aviatsiino-tekhnichnoho muzeiu [Passport of the Luhansk Aviation Technical Museum]* [in Ukrainian].
- Luhansk City Museum of History and Culture. (1991). *Unifikovanyi pasport muzeiu [Unified Passport of the Museum]*. Archive of the City Museum of History and Culture, Luhansk [in Ukrainian].
- Luhansk City Museum of History and Culture. (1992). *Unifikovanyi pasport muzeiu [Unified Passport of the Museum]*. Archive of the City Museum of History and Culture, Luhansk [in Ukrainian].
- Luhansk City Museum of History and Culture. (2011). *Zvit za 2011 rik [Report for 2011]* [in Ukrainian].
- Main Department of Statistics in Luhansk Region. (2014). *Chyselnist naselennia na 1 sichnia 2014 roku ta serednia za 2013 rik [Population as of January 1, 2014 and Average*

- for 2013]. http://www.lg.ukrstat.gov.ua/sinf/demograf/demog0214_1.php.htm [in Ukrainian].
- Ministry of Defense of Ukraine. (2004, September 11). Kerivnytstvo po zastosuvanniu norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava v Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Guide to the Application of International Humanitarian Law in the Armed Forces of Ukraine] [in Ukrainian].
- Ukrinform. (2016, June 13). *Minkult porakhuvav muzei, shcho zalyshylys pid okupantamy* [The Ministry of Culture Counted the Museums that Remained Under the Occupiers]. <http://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2033684-minkult-porakhuvav-muzei-so-zalisilisa-pid-okupantami.html> [in Ukrainian].
- UNESCO. (1970, November 14). *Konventsiiia pro zakhody, spryamovani na zaboronu ta zapobihannya nezakonnomu vvezennyu, vyvezennyu ta peredachi prava vlasnosti na kulturni tsinnosti* [Convention Measures to Prohibit and Prevent the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property]. http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_186 [in Ukrainian].
- UNESCO. (1972, November 16). *Konventsiiia pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny* [Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089 [in Ukrainian].
- United Nations. (1954, May 19). *Konventsiiya o zashchite kul'turnykh tsennosti v sluchae vooruzhennogo konflikta* [Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157 [in Russian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2000, June 8). *Law of Ukraine "On Protection of Cultural Heritage"*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2004, March 18). *Law of Ukraine "On Protection of Archaeological Heritage"*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15/sp:max100#Text> [in Ukrainian].

PROBLEMS OF THE NATIONAL FUND OF UKRAINE PRESERVING IN CONDITIONS OF POLITICAL CRISIS AND MILITARY CONFLICTS

Liliia Plieshakova

PhD in History;

e-mail: plieshakova.lilia.18@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2168-8951

National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract

Purpose of the article. The purpose set by the author of the article in the study of this topic is to outline the issue of preservation and return of museum collections from the temporarily occupied territories to the cultural heritage of Ukraine. **The relevance of the article** is due to the current needs of optimizing state policy in the museum sphere, creating effective government programs to preserve the national museum fund. Reforms in this sphere of public life are generated by the need to create a single state unified system of accounting for museum objects from all museum collections in Ukraine. **The scientific novelty** of the research is that the research proposes conceptual approaches to preserving and restoring museum values in the event of

armed conflict and confrontation. **Research Methodology.** The implementation of the research task is subject to a theoretical and methodological basis, which includes a set of methods, among which the primary is in the form of collecting information on the level of research topic, studying sources, author's observations and experience, as well as secondary methods used for the purpose of processing and analysis of the obtained information. The absence of a single state consolidated information database makes it impossible to determine the extent of the loss of museum values on the occupied territories. On the example of the occupied Luhansk's museums author proves that the issue of preservation of cultural monuments of Ukraine should become urgent for authorities of all levels, and the museum community should be involved in discussing these problems, creating and implementing fundamentally new ways and measures to preserve the museum funds of Ukraine, considering the huge loss of national cultural values. The compilation and publication of collections catalogues of individual museum institutions and the Museum Fund of Ukraine as a whole should become a strategic direction of the state policy in the field of culture and museum sphere, as a preventer of the final loss of monuments in cases of armed conflict. **Conclusions.** The research results can be applied for the restoration and practical updating of the Lugansk museums' activity upon their return to Ukraine, as well as for the development of scientific and methodological recommendations for improving the accounting of cultural monuments of Ukraine and the State Programs for the preservation of national cultural heritage.

Keywords: museum affairs; museum; museum network; museum collection; cultural heritage; military conflict

190

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ФОНДА УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА И ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

Лилия Плешакова

кандидат исторических наук;

e-mail: pleshakova.lilia.18@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2168-8951

Национальный музей народной архитектуры и быта Украины, Киев, Украина

Аннотация

Цель статьи. Задача, которую ставит автор статьи в исследовании данной темы, заключается в определении проблематики сохранения и возвращения музейных коллекций с временно оккупированных территорий к культурному достоянию Украины. **Актуальность темы** обусловлена современными потребностями оптимизации государственной политики в музейной отрасли, в частности, созданием эффективных государственных программ по сохранению национального Музейного фонда. Реформирование в этой сфере общественной жизни обусловлено, прежде всего, необходимостью создания единой государственной унифицированной системы учета музейных предметов из всех собраний музеев Украины. **Научная новизна** заключается в предложенных концептуальных подходах по сохранению и возвращению музейных ценностей в случае вооруженных конфликтов и противостояний. **Методология исследования.** Реализации задачи исследования подчинена теоретико-

методологическая база, в состав которой входит комплекс методов, среди которых первичные – в виде сбора информации об уровне изученности темы, освоение источников, авторские наблюдения и опыт, а также вторичные методы, использованные для обработки и анализа полученной информации. Несформированность единой государственной сводной информационной базы данных сегодня делает невозможным установление масштабов потерь музейных ценностей на оккупированных территориях. На примере музеев оккупированного Луганская доказано, что вопрос сохранения памятников культуры Украины должен стать актуальным для органов власти всех уровней, а музейное сообщество присоединиться к обсуждению указанных проблем, созданию и внедрению принципиально новых путей и мероприятий по сохранению музейных фондов Украины, учитывая огромные потери национальных культурных ценностей за последние годы. Составление и публикация каталогов коллекций определенных музейных учреждений и Музейного фонда Украины в целом должны стать стратегическим направлением государственной политики в области культуры и музейной сферы, предохранителем окончательной потере памятников в случаях вооруженных конфликтов. **Выводы.** Результаты исследования можно применить для восстановления и практического обновления деятельности музеев после их возвращения в состав Украины, а также для разработки научно-методических рекомендаций по совершенствованию учета памятников культуры Украины и государственных программ по сохранению национального культурного достояния.

Ключевые слова: музейное дело; музей; музейная сеть; музейный фонд; культурное наследие; военный конфликт

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221110

УДК 069.426-049.34:025.341.2(477)

ТОПОГРАФІЧНИЙ ОПИС ЯК ВАГОМА СКЛАДОВА ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

Інна Прохацька*Молодший науковий співробітник;**e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293**Національний музей народної архітектури та побуту України, Київ, Україна*

Анотація

Основними завданнями сучасного музею є наукове документування явищ, процесів, закономірностей розвитку історії; охорона культурно-історичних цінностей шляхом збирання, зберігання, реставрування, консервування та документування предметів матеріальної та духовної культури; проведення наукових досліджень на основі першоджерел; освіта, виховання та популяризація історії. Найбільш трудомісткими є фондова робота та експозиційна діяльність. Музейний предмет – культурна цінність, якість або особливі ознаки якої роблять необхідним для суспільства її збереження, вивчення та публічне представлення. Будь-яка робота з музейним предметом супроводжується документуванням різного ступеня обов'язковості. І чим краща система документування історії предмету в музеї, тим простіше працювати з предметом, тим більше інформації може цей предмет надати для наукового вивчення. Тому структурування і виведення документального обліку на актуальний рівень не просто вимога часу, а тотальна необхідність. Кожне переміщення предмету в межах та за межі музею з метою його використання для експозиційної, науково-дослідної чи іншої діяльності потребує відображення у цілому ряді документів. Важливими є документи, що містять оперативну інформацію про музейний предмет та безпосереднє місце його перебування. До таких документів, що забезпечують ефективний контроль за переміщеннями та станом музейних предметів, а також про їх адміністративну цілісність відноситься такий вид допоміжної внутрішньої музейної документації, як топографічний опис. **Мета дослідження** полягає у визначенні методологічних підходів до процесів обліку та збереження музейних предметів. Для досягнення мети використані первинні, спеціальні **методи дослідження**, їх сукупність та понятійно-категорійний апарат. **Науковою новизною** статті є підняття питання уніфікації термінології, що використовується у музейній сфері, в тому числі і в галузі документального обліку. Також у роботі розглядаються способи та методологія складання та ведення топографічних описів у різних відділах музею, а також пропонуються розроблені співробітниками музею шаблони топографічних описів, які відповідають меті якнайдетальнішого документування історії музейного предмету, в тому числі історії його переміщення.

Ключові слова: музей; топографічний опис; охоронно-топографічний опис; топографічний шифр; експозиція; виставка; фондосховище; допоміжні облікові документи

Вступ

Музей – багатофункціональний культурно-освітній та науково-дослідний інститут, призначений для вивчення, збереження, використання та популяризації пам'яток природи, матеріальної й духовної культури, надбань національної і світової історико-культурної спадщини для просвіти та навчання громадян.

Найбільш трудомісткими функціями музею є фондова робота та експозиційна діяльність, в основі яких насамперед лежить ретельне опрацювання документів, що описують історичний шлях музейних предметів до та після музеєфікації.

Добре структурований і поставлений на актуальний рівень документальний облік дає у тому числі можливість контролю за місцем розміщення кожного окремого музейного предмета, що допомагає ефективному контролю та збереженню музейних предметів (Вайдакер, 2005, с. 291).

Мета дослідження

Метою висвітлення теми є подолання термінологічних перешкод у діловому фаховому спілкуванні музейних працівників методом пошуку мовних засобів для визначення еквівалентних музейних понять, а також вдосконалення форм ведення топографічних описів та спрощення обліку переміщення музейних предметів.

Методи дослідження

Для досягнення мети дослідження та виконання завдань були використані такі методи дослідження, як аналіз чинних нормативно-правових актів та праць із теорії та практики музейного обліку, інформаційно-довідникових видань для формування теоретичних основ роботи. В умовах недостатнього висвітлення в джерелах та динамічних змін сьогодення вивчення теми потребувало застосування методу цілеспрямованого спостереження та аналізу практики використання топографічних описів для встановлення особливостей та тенденцій, застосування методів систематизації та узагальнення.

Використання музейних предметів для експозиційної та науково-дослідної діяльності має бути ретельно задокументовано. Кожне переміщення предмета в межах та за межі музею потребує оформлення у низці документів. Для полегшення, систематизації та вдосконалення такої роботи в музеях використовують такий різновид внутрішньомузейної документації як топографічний опис або топографічна книга (журнал).

Топографічні описи мало досліджені в літературних джерелах, оскільки не є обов'язковим складником облікової документації, яку ми розуміємо, як «неперервне, об'ємне та систематичне опрацювання та збереження документів і даних, які стосуються предмета, документаційного обліку і його колишніх і нинішніх зв'язків» (Вайдакер, 2005, с. 153). Оскільки топографічні описи відносять до допоміжних облікових документів, підручники з музеєзнавства ХХ ст. тільки вказують на необхідність ведення топографічних описів, не надаючи детальних рекомендацій щодо форми та способів організації ведення топографічних описів. Наприклад,

Г. Г. Мезенцева (1980) вказує на необхідність ведення журналу переміщення колекцій та створення топографічної картотеки без уточнення того, яку форму має мати той чи інший різновид топографічного опису (с. 74, 76). К. Г. Левикін та В. Хербст пропонують лише охоронно-топографічні описи експозицій, що складаються у довільній формі, не згадуючи топографічні картотеки. Для швидкого пошуку конкретного предмета вони рекомендують створювати автоматизовані інформаційно-пошукові системи на електронно-обчислювальних машинах (фактично, створювати електронну базу даних музейного зібрання, що позбавляє необхідності організувати кілька видів паперових каталогів, і, відповідно, надає музейникам найширші можливості для наукових досліджень) (Левыкин & Хербст, 1988, с. 244, 165–167). Західна музеологія, переводячи інформацію про свої музейні колекції в електронний формат, взагалі відходить від складання різного ґатунку топографічних описів. Натомість експозиції і виставки, замість охоронно-топографічних описів, пропонують фотографувати, або знімати на відео, оскільки, навіть постійно діючі експозиції музеїв, регулярно піддаються реекспозиції, відповідно, згідно з нашими реаліями, охоронно-топографічні описи необхідно постійно переписувати (Левыкин & Хербст, 1988, с. 244). Підручники музеєзнавства для вищих навчальних закладів XXI століття, як і в XX-му, тільки побіжно згадують про такий різновид діяльності музейників, як ведення топографічних описів, фактично повторюючи Інструкцію з організації обліку музейних предметів № 580, затверджену Наказом Міністерства культури України 21.07.2016 р. У «Вступі до музеєзнавства і пам'яткознавства» 2019 року під ред. О. М. Гончарової та С. Ж. Пустовалова (2019) топографічні описи згадуються лише за назвою цього поняття в переліку «Фондово-облікова документація». О. О. Салата у виданні «Основи музеєзнавства» (2015) взагалі не згадує такий різновид допоміжної облікової документації. Топографічні описи цікавлять лише музейників-практиків. Так, головний зберігач Волинського краєзнавчого музею Наталія Пушкар у своїх методичних рекомендаціях порівнює тематико-експозиційний план і охоронно-топографічний опис. Тематико-експозиційний план (ТЕП) є документом наукового проектування експозиції і входить до пакета документів, що створюється на завершальному етапі підготовки виставки (експозиції), відповідно до наукової концепції виставки (експозиції) містить склад і основні характеристики експозиційних матеріалів і може коригуватися після здійснення пробної розкладки виставки (експозиції) (Ключко, 2013, с. 70; Пушкар, 2012). Топографічний (охоронно-топографічний) опис має визначений нормативною документацією статус, що, на думку Наталії Пушкар (2012), надає йому більшого значення. Натомість топографічний опис є, фактично, «звуженим ТЕП» (Пушкар, 2012; Куцаєва, 2018). Згідно з нормативною документацією, ТЕПи зберігаються за місцем складання – постійно, в інших установах – до 10 років. Топографічні описи мають зберігатись упродовж одного року після заміни поточного опису новим (Міністерство юстиції України, 2013).

Цікаво, що сам термін «топографічний опис» є полісемічним як у міжгалузевому мовному просторі, так і у внутрішньомузейному.

Полісемія є характерною семантичною особливістю музейних термінів. Наприклад: тезаурус музею: 1) сукупність понять із музеології і близько профільних галузей науки, нагромаджених людиною чи колективом; 2) словник із повною

логічно впорядкованою змістовою музейною інформацією, або *тон*: 1) початковий найпростіший елемент світлотіні в самій натурі й у художньому творі; 2) інтенсивність кольору світлотіні певної деталі малюнка або картини; 3) загальний світлотіньовий лад твору або мотиву, що визначається регістром світлотіні; 4) загальний кольоровий лад художнього твору (Фецко, 2015, с. 92–94).

Словник-довідник музейного працівника О. Овчарової (2013) дає визначення лише *топографічного покажчика* як письмово закріплених відомостей про місце розміщення експонатів у фондосховищі (с. 258).

Найповніше визначення цього терміна нам дає словник музейних термінів під редакцією Р. Б. Микульчика:

– *топографічна орієнтація* – система реєстрації місця зберігання кожного музейного предмета в музеї;

– *топографічний опис* – допоміжна форма обліку музейних фондів, опис, у якому фіксують усі місця зберігання (шафи, вітрини, стелажі тощо) у фондосховищах і на експозиції з обов'язковим зазначенням у них усіх переміщень предметів;

– *топографічний покажчик* – покажчик музейних предметів з обліковими позначеннями, у якому зафіксовано місце зберігання (вказано топографічний шифр), укладений, як правило, в порядку інвентарних номерів;

– *топографічний шифр* – умовне коротке кодове позначення місця розміщення музейного предмета (експозиція, зал, вітрина; фондосховище, шафа, полиця, скринька);

– *топографія музейного предмета* – опис місця зберігання музейного предмета в музейній документації (Микульчик та ін., 2012, с. 112).

Виклад основного матеріалу

Топографічні описи предметів належать до допоміжних облікових документів. Вони визначаються як документи, що мають містити оперативну інформацію про музейний предмет, а також безпосереднє місце перебування певної одиниці зберігання. Також вони дають можливість швидкого отримання інформації про наявність та місце розміщення предмета, а також допомагає здійснювати контроль за переміщенням музейного фонду.

Отже, виходячи з вищесказаного, **топографічним описом** є допоміжний обліковий документ, що фіксує місце зберігання музейного предмета і містить його облікові позначки, назву та зазначає всі переміщення цього предмета після музеєфікації.

Форму топографічних описів кожен музей адаптує під свої особливості і закладає її у внутрішньомузейній інструкції. Обов'язковим є зазначення облікових номерів (номер за книгою надходжень, інвентарний номер, спеціальний інвентарний номер), назви предмета, стислого опису, місця зберігання, дати складання опису. Для експозицій чи виставок додатково зазначається кількість предметів групи зберігання (для кожної групи окремо) (Міністерство культури України, 2016).

Топографічні описи експозицій (виставок) називаються в музейному середовищі охоронно-топографічними, оскільки головним їхнім завданням є контроль зберігання музейних предметів. Особливо важливим є складання охоронно-топографічних описів на виставках поза межами музею. Зазвичай, охоронно-топографічні описи виставок складаються співробітниками відділу обліку. Цей

різновид топографічних описів затверджується керівником музею (Міністерство культури України, 2016; Левыкин & Хербст, 1988, с. 244).

Топографічні описи мають складатись у двох примірниках, підписуватись відповідальним зберігачем, керівником відділу обліку, головним зберігачем. Один із примірників зберігається у відділі обліку, інший – у відповідального зберігача. Відповідальним зберігачем є співробітник, на матеріальній відповідальності якого нині перебувають перелічені в описі предмети. Копія охоронно-топографічного опису прикріплюється на місце зберігання предметів – у виставковому залі, експозиційному залі чи стелажах (шафах) фондосховищ.

Дані про рух предметів у музеї вносяться до граfi «Примітки» відповідної книги обліку та топографічного опису.

Волинський краєзнавчий музей використовує таку форму для охоронно-топографічних описів:

Таблиця 1

Форма охоронно-топографічного опису залів

№ № з/п	Назва експоната	Автор, матеріал і техніка	Інв. №	Місце розміщення експоната	Примітка
Назва розділу або теми					
1.					

Джерело: Пушкар, Н. (2012). *Наукова і охоронна документація експозиції*. Музейний простір Волині. http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnikam/naukova_i_okhoronna_dokumentacija_ekspoziciji/2-1-0-41.

З огляду на аналіз нормативної документації та досвіду роботи співробітників фондів НМНАПУ розробили такі форми охоронно-топографічних описів, які можуть бути рекомендовані для використання в скансенах:

Таблиця 2

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
ГЕНЕРАЛЬНИЙ ДИРЕКТОР
НМНАП УКРАЇНИ

«__» _____ 20__ р.

Охоронно-топографічний опис від «__» _____ 20__ р.

Експозиційний відділ «Карпати»

Хата с. Симерки

№ з/п	Облікові позначки	Назва та стислий опис	Місце зберігання	Примітки
Група зберігання «Тканина. Одяг»				
1.				

Зав. експозиційним відділом «Карпати»: _____

Зав. відділом обліку: _____

Головний зберігач: _____

Джерело: складено автором.

На виставках зручніше, на нашу думку, оформлювати охоронно-топографічні описи за принципом «зорового ряду»:

Таблиця 3

Охоронно-топографічний опис
Різдвяної виставки «Бог предвічний народився»
у Національному музеї «Київська картинна галерея», вул. Шовковична, 17/2

№ з/п	Облікові позначки	Назва та стислий опис	Стан збереженості	Оцінна вартість предмета	Примітки
	Перша зала				
	Костюм 1.				
1.					

Джерело: складено автором.

Оскільки під час переміщення музейних предметів позначки в графі «Примітки» пишуть олівцем, а потім стирають і пишуть нове місце розміщення, а також для поліпшення зручності швидкого пошуку музейного предмета, співробітники фондів НМНАПУ розробили форму топографічного опису (книга), яка закріплена внутрішньою інструкцією музею. Цей журнал є доробком фондосховищ НМНАПУ, які виходили з власного досвіду та реалій роботи у фондосховищах музею. На сьогодні такі журнали оформляються як теки, в яких можна поміняти один лист, щоб не переписувати весь журнал, якщо закінчилося місце для запису місця розміщення одного музейного предмета. Топографічний опис (книга) зберігача групи зберігання у фондосховищі містить такі графи:

Таблиця 4

Форма топографічного опису фондосховища НМНАПУ

№ з/п	Облікові позначки		Назва	К-сть	Місце походження	Місце розміщення			Примітки
	КН	Інв. №							
1.									

Джерело: складено автором.

У НМНАПУ зібрані предмети з усієї України, експозиція побудована за регіональним принципом (Середня Наддніпрянина і Південь України, Поділля, Полісся, Полтавщина і Слобожанщина, Карпати), тому для музею характерна регіональна систематизація фонду, відповідно додається графа «Місце походження». Щоразу, коли предмет переміщують, заповнюється нова клітинка графи «Місце розміщення», в яку вноситься не тільки місце переміщення предмета, але і дані акту видання. Отже, можна простежити не тільки місце теперішнього перебування конкретного музейного предмета, а й історію його переміщень. Такий підхід до ведення топографічних описів дає можливість наочно зобразити попит предметів у науковців, експозиціонерів, тематику виставок за певний період часу, що дає найширші можливості для дослідження предмета, допомагає оцінити цінність певних предметів музейного фонду, можливість коригування реекспозицій.

Топографічні покажчики у фондосховищах НМНАПУ, які розміщені на кожній полиці залів фондосховищ, мають таку форму:

Таблиця 5
НМНАПУ

Топографічний опис

Назва фонду _____
Місце зберігання __КС_____
_____Полиця 4-1-2_____
Зберігач фонду _____
Дата складання опису «__»____20__ р.

№ з/п	Облікові позначки	Назва	Місце походження	Стан збереження	Примітки
1.					
2.					

Зберігач: _____

Зав. відділом обліку: _____

Головний зберігач: _____

Джерело: Національний музей народної архітектури та побуту України. (2015). Інструкція з обліку, охорони, зберігання та використання музейних предметів.

У цій таблиці «Полиця 4-1-2» означає, що полиця номер два розміщена на четвертому стелажі (шафі) у першій секції.

Додаючи до шифру полиці номер (назву) залу і (або) фондосховища, отримуємо топографічний шифр музейного предмета, який записуємо до уніфікованого паспорта предмета у відповідну графу. Наприклад, у цьому випадку, топографічний шифр предмета – КС-4-1-2.

Відповідно до законодавства України фондові топографічні описи мають зберігатися впродовж одного року після заміни поточного опису новим (Міністерство юстиції України, 2013).

Наукова новизна

Науковою новизною статті є підняття питання уніфікації термінології, що використовується у музейній сфері, в тому числі і в галузі документального обліку. Також у роботі розглядаються способи та методологія складання та ведення топографічних описів у різних відділах музею, а також пропонуються розроблені співробітниками музею шаблони топографічних описів, які відповідають меті якнайдетальнішого документування історії музейного предмету, в тому числі історії його переміщень.

Висновки

Отже, топографічні описи є допоміжними обліковими документами, форми яких встановлюються внутрішньою інструкцією музею з обов'язковим зазначенням облікових номерів, назви і стислого опису, кількості предметів, місця

зберігання, дати складання опису. Такого плану описи необхідні для забезпечення швидкої перевірки наявності музейних предметів у фондосховищі, експозиційному залі чи на виставці, визначення місця переміщення й особи, під чію матеріальну відповідальність був виданий конкретний музейний предмет. Топографічні описи складаються на різні місця зберігання предметів (фондосховища, експозиційні зали, виставки) і відрізняються за формою відповідно до їхнього призначення та виходячи з досвіду використання. Для зручності наукового використання бажано уніфікувати форми топографічних описів, враховуючи водночас можливість адаптації під специфіку різних музеїв.

Список посилань

- Вайдахер, Ф. (2005). *Загальна музеологія* (В. Лозинський, О. Лянґ & Х. Назаркевич, пер.). Літопис. Гончарова, О. М., & Пустовалов, С. Ж. (Ред.). (2019). *Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства*. Ліра-К.
- Ключко, Ю. М. (2013). *Музеєзнавство*. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв.
- Куцаєва, Т. (2018). Особливості оформлення та зберігання документації про науково-експозиційну діяльність, В *Історико-культурна спадщина: європейський вимір*, Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Львів (с. 190-194). Інтерпрінт. <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/43956>.
- Левыкин, К. Г., & Хербст, В. (Ред.). (1988). *Музееведение. Музеи исторического профиля*. Высшая школа.
- Мезенцева, Г. Г. (1980). *Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР)*. Вища школа.
- Микутьчик, Р., Слободян, П., Діденко, Є., & Рак, Т. (2012). *Словник-довідник термінології музейництва*. Львівська політехніка.
- Міністерство культури України. (2016, 21 липня). Інструкція з організації обліку музейних предметів. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16>.
- Міністерство юстиції України. (2013, 18 листопада). Перелік документів, що створюються під час діяльності Державної архівної служби України, державних та інших архівних установ України, спеціальних установ страхового фонду документації, із зазначенням строків зберігання документів. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1963-13/sp:max15#n14>.
- Національний музей народної архітектури та побуту України. (2015). Інструкція з обліку, охорони, зберігання та використання музейних предметів.
- Овчарова, О., Яшєва-Омельянич, Р., & Сургай, Л. (2013). *Словник-довідник музейного працівника*. Кий.
- Пушкар, Н. (2012). *Наукова і охоронна документація експозиції*. Музейний простір Волині. http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnikam/naukova_i_okhoronna_dokumentacija_ekspoziciji/2-1-0-41.
- Салата, О. О. (2015). *Основи музеєзнавства*. Нілан-ЛТД.
- Фецко, І. М. (2015). *Термінологія музейництва: формування, системно-структурна організація, термінотворення* (Дисертація кандидата філологічних наук). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.

References

- Fetsko, I. M. (2015). *Terminolohiia muzeinytstva: formuvannia, systemno-strukturna orhanizatsiia, terminotvorennia [Terminology of Museology: Formation, System-Structural Organization, Term Formation]* (PhD Dissertation). Ivan Franko National University of Lviv, Lviv [in Ukrainian].
- Honcharova, O. M., & Pustovalov, S. Zh. (Eds.). (2019). *Vstup do muzeieznavstva i pamiatkovedstva [Introduction to Museum and Monument Studies]*. Lira-K [in Ukrainian].
- Kliuchko, Yu. M. (2013). *Muzeieznavstvo [Museum Studies]*. National Academy of Culture and Arts Management [in Ukrainian].
- Kutsaieva, T. (2018). Osoblyvosti oformlennia ta zberihannia dokumentatsii pro naukovu-ekspozytsiinu diialnist [Features of registration and storage of documentation on scientific and exposition activity], In *Istoryko-kulturna spadshchyna: yevropeyskyi vymir [Historical and Cultural Heritage: the European Dimension]*, Abstract of Papers All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Lviv (pp. 190-194). Interprint. <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/43956> [in Ukrainian].
- Levykin, K. G., & Kherbst, V. (Eds.). (1988). *Muzeevedenie. Muzei istoricheskogo profilya [Museology. Museums of Historical Profile]*. Vysshaha Shkola [in Russian].
- Mezentseva, H. H. (1980). *Muzeieznavstvo (na materialakh muzeiv Ukrainskoi RSR) [Museum Studies (on the Materials of Museums of the Ukrainian SSR)]*. Vyshcha Shkola [in Ukrainian].
- Ministry of Culture of Ukraine. (2016, July 21). *Instruktsiia z orhanizatsii obliku muzeinykh predmetiv [Instructions for Organizing the Registration of Museum Objects]*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16> [in Ukrainian].
- Ministry of Justice of Ukraine. (2013, November 18). *Perelik dokumentiv, shcho stvoriuutsia pid chas diialnosti Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy, derzhavnykh ta inshykh arkhivnykh ustanov Ukrainy, spetsialnykh ustanov strakhovoho fondu dokumentatsii, iz zaznachenniam strokiv zberihannia dokumentiv [The List of Documents Created During the Activity of the State Archival Service of Ukraine, State and Other Archival Institutions of Ukraine, Special Institutions of the Insurance Fund of Documentation, with the Indication of Terms of Storage of Documents]*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1963-13/sp:max15#n14> [in Ukrainian].
- Mykulchuk, R., Slobodian, P., Didenko, Ye., & Rak, T. (2012). *Slovnyk-dovidnyk terminolohii muzeinytstva [Dictionary-Reference Book of Museum Terminology]*. Lvivska Politekhnikha [in Ukrainian].
- National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine. (2015). *Instruktsiia z obliku, okhorony, zberihannia ta vykorystannia muzeinykh predmetiv [Instructions for Accounting, Protection, Storage and Use of Museum Objects]* [in Ukrainian].
- Ovcharova, O., Yausheva-Omelianchyk, R., & Surhai, L. (2013). *Slovnyk-dovidnyk muzeynoho pratsivnyka [Dictionary-Reference Book of a Museum Worker]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pushkar, N. (2012). *Naukova i okhoronna dokumentatsiia ekspozytsii [Scientific and Security Documentation of the Exposition]*. Muzeinyi Prostir Volyni. http://volyn-museum.com.ua/board/muzejnikam/naukova_i_okhoronna_dokumentacija_ekspoziciji/2-1-0-41 [in Ukrainian].
- Salata, O. O. (2015). *Osnovy muzeieznavstva [Fundamentals of Museum Studies]*. Nilan-LTD [in Ukrainian].

Waidacher, F. (2005). *Zahalna muzeolohiia [General Museology]* (V. Lozynskyi, O. Lianh & Kh. Nazarkevych, Trans.). Litopys [in Ukrainian].

TOPOGRAPHIC REGISTER AS A SIGNIFICANT COMPONENT OF MUSEUM COLLECTIONS PRESERVATION

Inna Prokhatska

Junior Research Fellow;

e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293

National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract

The main tasks of a modern museum are scientific documentation of phenomena, processes, patterns of history; protection of cultural and historical values by collecting, preserving, restoring and documenting objects of material and mental culture; conducting research based on primary sources; education and popularization of history. The most time-consuming functions of the museum are fund work and exposition work. Museum object is a cultural value, which quality or special features make it necessary for society to preserve, study and popularize. Any work with a museum object is accompanied by documentation with different levels of obligation. And the better the system of documentation in the museum is, the easier it is to work with the objects, the more information this object can provide for scientific study. Therefore, structuring and bringing documentary accounting to the up to date level is not just a requirement of time, but a total necessity. Each movement of an object within and outside the museum in order to use it for exhibition, research or other activities requires the display of a number of documents. Important are the documents that contain operational information about the museum object and its immediate location. Such documents that provide effective control over the movements and condition of museum objects include such type of secondary internal museum documentation as a topographic register. The purpose of the research is to determine the methodological approaches to the processes of accounting and preservation of museum objects. To achieve this goal the author uses primary and special research methods, their combination and category apparatus. The scientific novelty of the article is the issue of unification of terminology used in the museum sphere, including in the level of documentary accounting. The paper also considers the methods and methodology of compiling and maintaining topographic registers in various departments of the museum, as well as developed by the museum staff templates of topographic registers, which meet the purpose of documenting the history of the museum object, including the history of its movements.

Keywords: museum; topographic register; security and topographic register; topographic cypher; exposition; exhibition; fund depository; supporting accounting documents

ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ КАК ВЕСОМАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ СОХРАНЕНИЯ МУЗЕЙНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ

Инна Прохатская

*Младший научный сотрудник; e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293
Национальный музей народной архитектуры и быта Украины, Киев, Украина*

Аннотация

Основными задачами современного музея является научное документирование явлений, процессов, закономерностей развития истории; охрана культурно-исторических ценностей путем сбора, хранения, реставрации, консервирования и документирования предметов материальной и духовной культуры; проведения научных исследований на основе первоисточников; образование, воспитание и популяризация истории. Наиболее трудоемкими являются фондовая работа и экспозиционная деятельность. Музейный предмет – культурная ценность, качество или особые признаки которой делают необходимым для общества ее сохранение, изучение и публичное представление. Любая работа с музейным предметом сопровождается документированием различной степени обязательности. И чем лучше система документирования истории предмета в музее, тем проще работать с предметом, тем больше информации может этот предмет предоставить для научного изучения. Структурирование и вывод документального учета на актуальный уровень не просто требование времени, а тотальная необходимость. Каждое перемещение предмета в пределах и за пределы музея для его использования для экспозиционной, научно-исследовательской или иной деятельности требует оформления в ряде документов. Важны документы, содержащие оперативную информацию о музейном предмете и непосредственном месте его размещения. К таким документам, которые обеспечивают эффективный контроль перемещения и состояния музейных предметов, а также их административной целостности, принадлежит такой вид вспомогательной внутренней музейной документации как топографическое описание. В этом исследовании рассматривается вопрос унификации терминологии, используемой в музейной сфере, в том числе и в области документального учета. Также в работе рассматриваются способы и методология составления и ведения топографических описаний в различных отделах музея, а также предлагаются разработанные сотрудниками музея шаблоны топографических описаний, которые соответствуют цели подробного документирования истории музейного предмета, в том числе истории его перемещений.

Ключевые слова: музей; топографическое описание; охранно-топографическое описание; топографический шифр; экспозиция; выставка; фондохранилище; вспомогательные учетные документы

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221111

УДК 903.22(477.64)"15"

КОМПЛЕКС ОЗБРОЄННЯ РАННЬОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК НА о. БАЙДА

Сергій Пустовалов

Доктор історичних наук, професор;

e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224

Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Анотація

Комплекс козацького озброєння XVI ст. значно менше відомий, ніж XVII–XVIII ст. Ця прогалина може бути заповнена завдяки матеріалам розкопок на о. Мала Хортиця (Байда). На острові знайдені дерев'яні оборонні споруди з обмазкою тину глиною. Вони є типовими для фортифікації XV–XVI ст. Їх будували такою самою системою, як за князівських часів. Побутує думка, що основою козацької зброї стали перероблені селянські знаряддя праці: бойовий серп, бойова коса, сокира, моргенштерн тощо. Знахідки на о. Байда спростовують тезу про селянський характер озброєння перших козаків. Зброя, яка виявлена на о. Байда, дає змогу стверджувати, що типовий комплекс козацького озброєння, який добре відомий у XVII ст., у цей час ще не сформувався. Проте основні ознаки озброєння європейських армій присутні і в комплексі козацького озброєння на о. Байда. За роки вивчення пам'ятки виявлено два зразки гармат, чотири зразки ручної вогнепальної зброї, численний реманент до неї (кулелійки, рушничні кремені, гнітові замки, шомполи). Холодна зброя представлена списами, сулицями, ножами, сокирами. Знайдено також фрагменти захисного обладунку, численні вістря стріл. Про наявність на о. Байда шабель свідчать портупейні застібки та уламок клинка шаблі. Отже, основною зброєю війська Д. Вишневецького були мушкети, а також пістолі, на другому місці – сокири. Решту видів зброї можна зарахувати до поодиноких. Гармати використовували принаймні двох видів.

Ключевые слова: Українське козацтво; зброя; острів Байда

Актуальність теми

Рання історія Запорозького козацтва відома досить погано. Тому будь-які нові матеріали щодо цього періоду є важливими та вельми цінними. Якісне озброєння завжди є важливою складовою перемоги в бою війська. Не є винятком і запорозькі козаки. Озброєння часів визвольної війни 1648 – 1654 рр. відносно добре вивчено завдяки роботам І. К. Свешнікова на місці битви під Берестечком (Свешніков, 1992). Комплекс козацького озброєння XVI ст. набагато менше відомий. Ця прогалина може бути заповнена завдяки матеріалам розкопок на о. Мала Хортиця (Байда). Цей комплекс за матеріалами розкопок на о. Мала

Хортиця (Байда) виявлений як за позитивними знахідками, так і за відсутністю деяких з них.

Мета дослідження

Метою статті є введення до наукового обігу нових матеріалів, які характеризують озброєння козаків в ранній період існування козацтва за матеріалами розкопок на острові Байда.

Методи дослідження

В статті використовуються методи: наукового опису, порівняльний метод, метод аналогій, хронологічний метод та системний підхід.

Виклад основного матеріалу

Зупинимося спочатку на характері оборонних споруд, виявлених під час розкопок. Їхня характеристика зумовлена тим, що за останні роки на острові знайдені дерев'яні оборонні споруди з обмазкою тину глиною. Вони є типовими для фортифікації XV–XVI ст. І. Крип'якевич та Б. Гнатович писали: «Укріплення замків були спершу дерев'яні; їх будували такою самою системою, як за князівських часів. Стіни їх склалися з поодиноких зрубів. Стіни подвійні, порожній простір між ними виповнювали землею або піском. Внутрішню стіну творили часом не зруби, а плетений тин, обмазаний глиною. Стіни взагалі були грубо обліплені глиною на дві п'яді й більше для охорони від пожежі» (Крип'якевич та ін., 1992, с. 156). Як бачимо, Байдоостровські укріплення є аналогічними (Рис. 1).

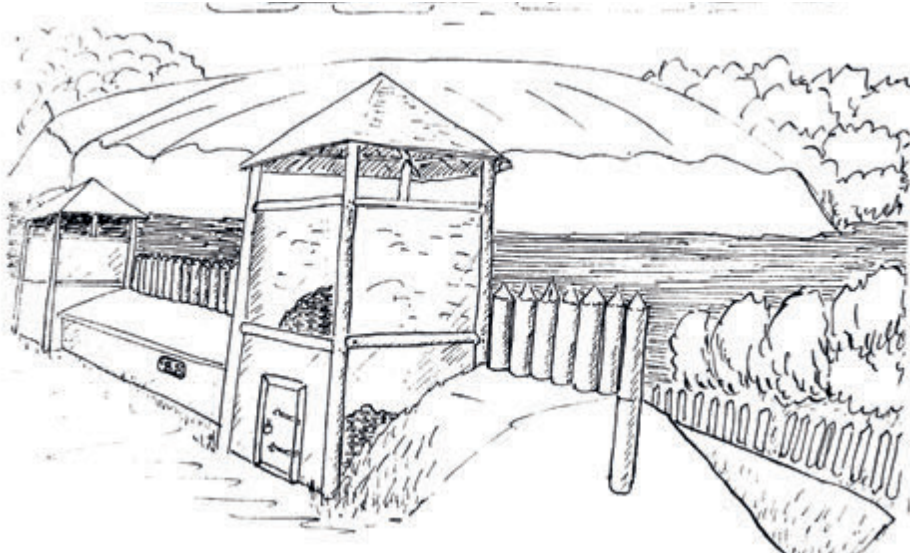

Рис. 1

Побутує думка, що основу козацької зброї становили перероблені селянські знаряддя праці: бойовий серп, бойова коса, сокира, моргенштерн тощо. Ці твердження ґрунтуються на переконанні, що раннє козацтво формувалося із селян-утікачів із волості. Але детальні дослідження свідчать про те, що етнічну основу ранніх козаків сформували скотарські етноси степу (Мирошниченко & Удовік, 2011, с. 334–357). Знахідки на о. Байда спростовують тезу про селянський характер озброєння перших козаків. Зброя, виявлена на о. Байда, дає змогу стверджувати, що типовий комплекс козацького озброєння, який добре відомий у XVII ст., у цей час ще не сформувався. Проте основні ознаки озброєння європейських армій присутні й у комплексі козацького озброєння на о. Байда.

За роки вивчення пам'ятки виявлено два зразки гармат. Одна з них була знайдена біля пічки-кам'янки в 1992 р. Це уламок ствола гармати з бронзи. Метал дуже низької якості з численними кавернами, шлаком тощо. За уламком реконструюється калібр гармати, який дорівнює 96 мм. Товщина стінки каналу ствола – 30 мм. На самому уламку помічено кілька тріщин (рис. 2. 1). Наведені вище ознаки дають змогу стверджувати, що це уламок турецької гармати.

Другий зразок гармати виявлений під час розкопок землянки у 2000 р. Уламок лежав майже там само, де й попередній – перед отвором до пічки-кам'янки. Він є фрагментом ствола з чорного металу. Фрагмент має рвані краї. Калібр гармати, що реконструюється, дорівнює 34 мм. Товщина стінок – 13 мм (рис 3, 12). Крім того, під час розкопок у 1994 р. виявлено розбите кам'яне ядро. Ядро знайдено під час дослідження землянки в південно-західній частині городища в межах укріплення XVIII ст. Діаметр ядра – 115 мм, його виготовлено з вапняку. На поверхні добре видно сліди різця (рис. 2, 2). Ядро, аналогічне знайденим, було виявлено Г.І. Шаповаловим на початку 90-х рр. у річищі Старого Дніпра. Тому є всі підстави вважати це ядро турецьким. Відомо, що турецький флот підходив до замку Д. Вишневецького та бомбардував його. Г.І. Шаповалов (1990) знайшов ядро вище о. Байда, а нижче острова – середньовічний якір.

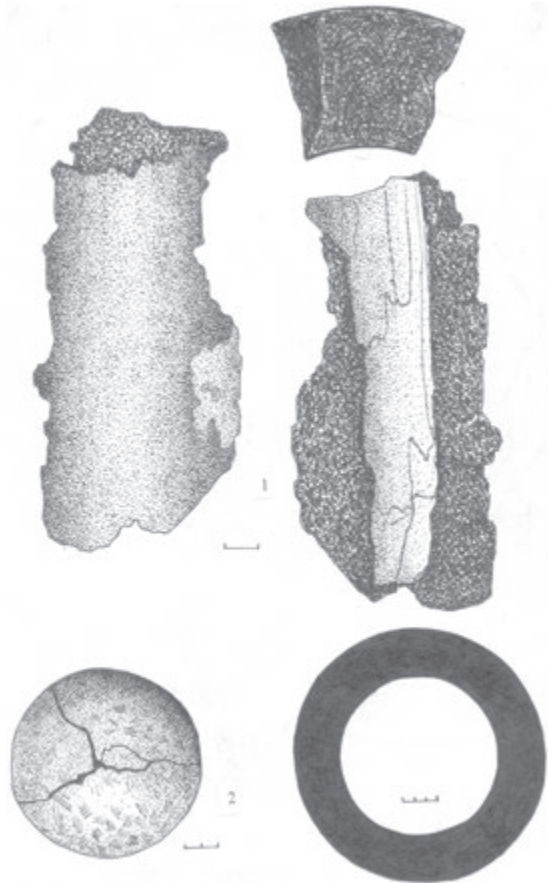

Рис. 2

Крім того, виявлено ще чотири зразки ручної вогнепальної зброї. Найцікавіший зразок – у 1995 р. під час дослідження башти – це восьмигранний ствол, який поступово звужується від казенної частини до дула. Довжина ствола – 40 см, перетин біля казенної частини дорівнює 4,2 см, біля дульної частини – 3,2 см. Калібр ствола – 1,2 см. Казенна частина розірвана та пошкоджена під час пострілу. Помітно, що ствол був просвердлений, а потім нарізана різьба для заглушки. На відстані 7,5 см від казенної частини виявлене вушко для кріплення ствола до ложа (рис. 3, 1).

За час дослідження городища на о. Байда розкопані ще три зразки вогнепальної зброї. Деякі з них були опубліковані раніше (рис. 3, 9; 4, 10). Один із цих зразків нагадує описану вище рушницю чи мушкет. Два останні є стволами чи їхніми фрагментами від пістолів (рис. 3, 9, 10). Їхній калібр не перевищує 9 мм.

Вогнепальна зброя особливо цінувалася козаками, тому її знахідки дуже рідкісні і, як ми побачили вище, обмежуються зіпсованими стволами. Більше відомостей надають нам кулі двох калібрів. Один із них варіює у проміжку до 18 мм (рис. 4, 1, 2), другий – приблизно 9 мм (рис. 4, 4-7). Це свідчить про те, що ручна вогнепальна зброя мала два різновиди. Більший калібр можна пов'язати із мушкетом на зразок того, який був піднятий із води поблизу острова Байда (рис. 4, 18). Менший калібр куль можна пов'язати із пістолями або з чимось схожим на них. Цікаво, що дев'ятиміліметрові кулі були знайдені в оселі аристократа на о. Байда (Пустовалов, 2009).

Крім зразків вогнепальної зброї, знайдений також і реманент до неї. У землянках попід валом виявлені численні кулелійки різноманітних типів та половинка ливарної формочки з вапняку для відливання кулі (рис. 3, 2-4). Подібні кулелійки були відомі також і пізніше (Свешніков, 1992, с. 253, рис. 67). Вдалося розкопати також рушничні кремені. Від кременю доби енеоліту-бронзи їх відрізняє квадратна в плані форма (рис. 3, 11). Серед знахідок виявлено серпентин від ґнотового запального замка (рис. 4, 12). Робоча частина серпентину присто-

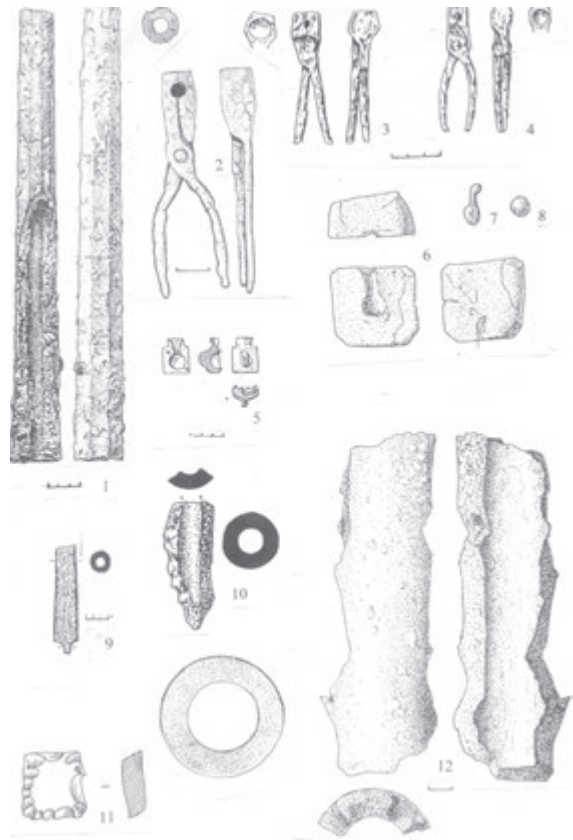

Рис. 3

сована для утримання ґніту, за який правила рослинна мотузка, просякнута селітрою. Серед матеріалів розкопок виявлено невелике знаряддя, схоже на пінцет (рис. 4, 14). Можливо, це знаряддя є фрагментом шомполу для розладнання рушниць. Схожі предмети віднайдені І.К. Свешниковим під час розкопок місця битви під Берестечком (Свешников, 1992, с. 245).

Холодна зброя представлена списками, сулицями, ножами, сокирами. Вістря спису з обламаним жалом знайшли в 1998 р. Під час дослідження башти (рис. 4, 16). Виявлено також уламок жала (рис. 4, 13). Схоже втульчасте вістря списа виявлено на дні р. Дніпро біля о. Байда (Нефедов, 1997, с. 41). Крім традиційних важких списів, під час розкопок знайдено вістря піки сулиці. Це конічна втулка з невеликим квадратним в перетині вістрям завдовжки 5 см. Загальна довжина вістря разом із втулкою – 9,6 см (рис. 4, 11).

Серед холодної зброї, знайденої на о. Байда, чільне місце посідають ножі. Лезо таких ножів завдовжки 15–17 см. Вони з ніжкою, клиноподібні в перетині (рис. 4, 8-9). Знайдені ножі не є металевими. У своїй праці І.К. Свешников (1992) наводить зразки типових металевих ножів: цільнометалеві важкі ножі без дерев'яного руків'я. На Байді знайдені лише леза ножів із заклепками для дерев'яних накладок на руків'я.

Шаблі під час розкопок на о. Байда не виявлені. Проте біля острова з дна Дніпра підняли клинок шаблі досить раннього типу (Нефедов, 1997, с. 41). Такий клинок багнетоподібної форми називався кончар (рис. 4, 17). Ймовірно, що цей клинок пов'язаний з обороною замка Д. І. Вишневецького. Як пише автор знахідки В.В. Нефьодов: «сабля могла быть изготовлена на Кавказе либо в Передней-Средней Азии» (Нефедов, 1997). Зауважимо, що шабля – тип зброї степового походження. Проте, дуже швидко виготовлення шабель розквітає на території України, зокрема, у Львові. Ось що пише з цього приводу І. Крип'якевич та ін. (1992): «Виробом зброї займалися різнорідні ремісники – мечники, шабельники, лучники, стрільники. Славний був цех мечників у Львові. Повстав вже з початком XV ст. і зібрав щонайкращих ремісників, багато й таких, що приходили з далекої чужини» (с. 147). Тому не можна достеменно стверджувати, що знайде-

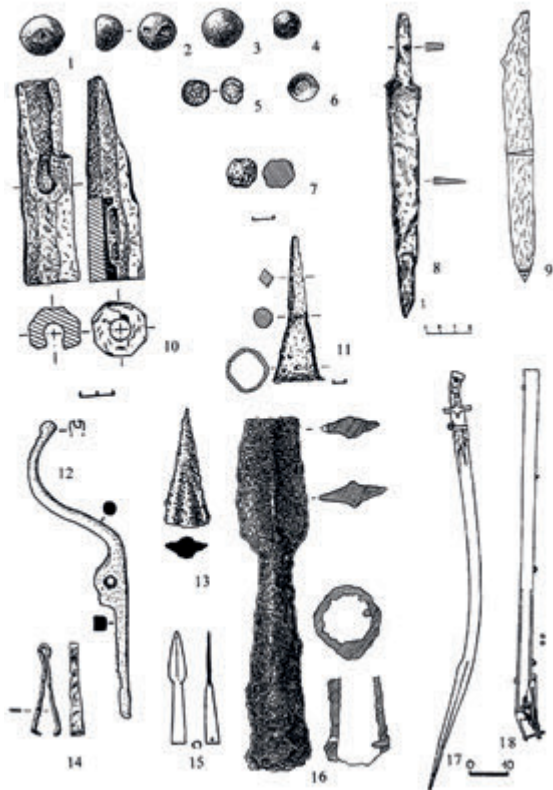

Рис. 4

на шабля має саме східне походження. Фрагмент клинка шаблі виявили ще під час розкопок кузні чи слюсарної майстерні у 1991 р. (Іллінський & Пустовалов, 1992).

Велику роль в озброєнні війська Д. Вишневецького за матеріалами о. Байди відігравали бойові сокири – зброя, яка була характерною для раннього козацтва. Виявлено кілька сокир із відтягнутим лезом (рис. 5, 1-3). Одна із сокир була відкрита у кривівці на долівці башти, розкопаної у 1997 р. (Пустовалов, 1998) (рис. 5, 1). Усі сокири одного типу. Проух підтрикутний, лезо більш або менш масивне. Розміри сокир досить стандартні.

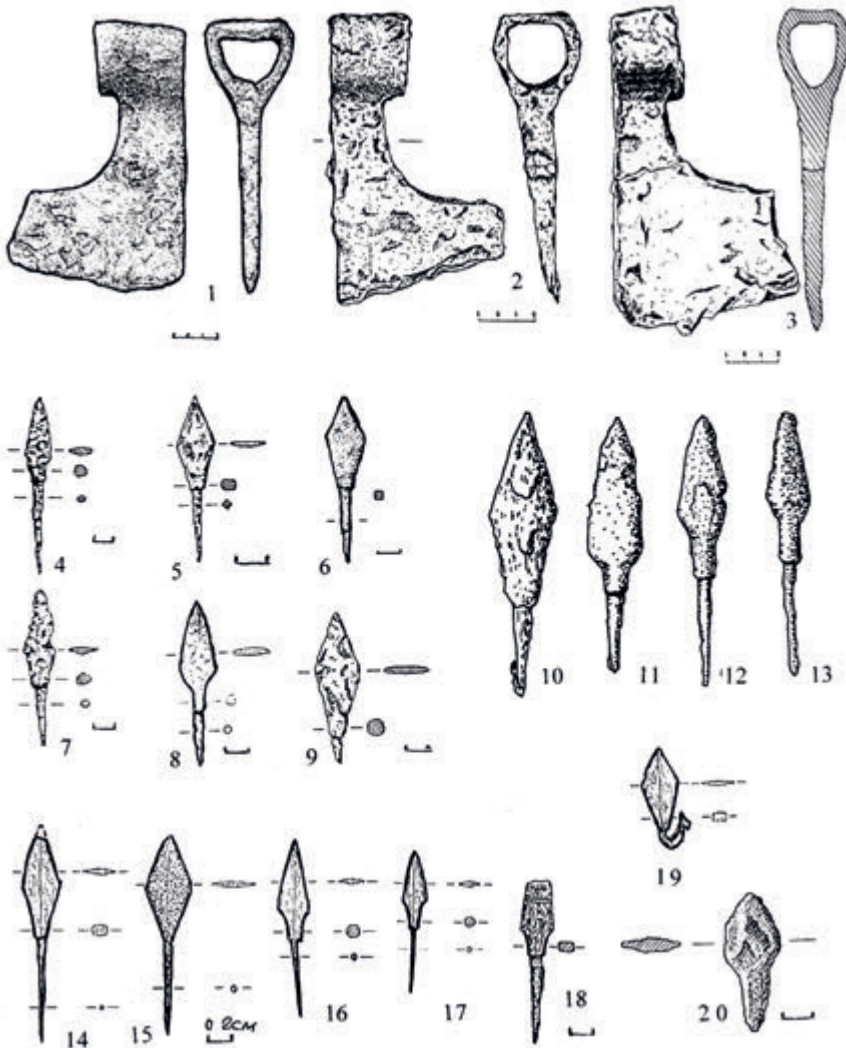

Рис. 5

Про ранній характер матеріалів острова Байди свідчать знахідки оборонного озброєння – металічних пластин від панцирів. Під час дослідження кузнї чи слюсарної майстерні у 1991 р. були виявлені фрагменти мідних пластин, які могли використовуватися для оздоблення панцирів (рис. 6, 7). Під час розчищення смітника XVI ст. у 2006 р. було виявлено сталеву пластину, завширшки 4,3 см. Не виключено, що вона також є деталлю панцира.

Серед інших знахідок цього часу можна згадати про численні вістря стріл різноманітних типів – звичайну зброю татар (Рис. 5, 4-20). Всі стріли були знайдені в стінах оборонних споруд і не можуть бути ідентифіковані зі зброєю козаків.

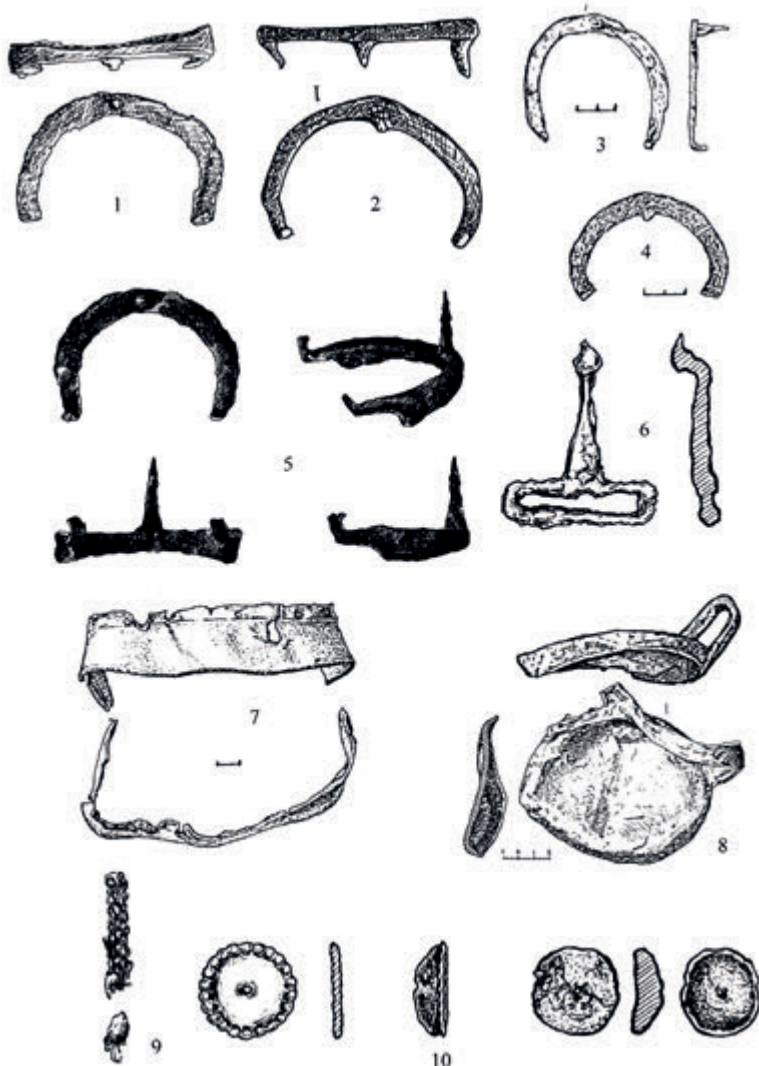

Рис. 6

Про якісне екіпірування вояків Д. І. Вишневецького свідчать численні підковки від чобіт на високих підборах (рис. 6, 1-5). Вони знайдені в кордегардії, біля оселі шляхтича, в інших місцях. Срібний галун від одягу та аграф виявлені тільки в оселі шляхтича (рис. 6, 9-10). Поруч із нею знайдені срібна монета, руків'я ножа зі срібним набором, шкіряна сумка з мідними прикрасами, уламок шаблі тощо. Про наявність шабель свідчать також застібка від ремня степового типу (рис. 6, 6) та зламані стремена (рис. 6, 8). Вершники не могли не мати шабель, хоча їхня кількість у фортеці була дуже обмежена.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає в тому, що вперше системно публікуються та аналізуються зразки зброї з розкопок замка Д. І. Вишневецького, який був розташований на о. Байда.

Висновки

Отже, за матеріалами розкопок на о. Байда можемо констатувати, що основною зброєю війська Д. Вишневецького були мушкети, а також малокаліберні вогнепальні засоби на зразок пістолів. На другому місці – сокири та зрідка інші види зброї. Гармати були принаймні двох видів. Малокаліберну чавунну, імовірно, можна пов'язати з волостю, а бронзову – з Туреччиною.

Стріли, хоча й у великій кількості, належать не до козацької зброї, а до татарської, адже вони знайдені або в стінах башти, або у стінах напівземлянок. Здебільшого вони лежали вістряма на північ, а ніжкою – на південь. Тобто всі ці стріли були випущені з боку нападників і не належали козакам.

Виникає закономірне питання: чи може вважатися склад війська Д. І. Вишневецького козаками, чи перед нами польське регулярне військо? Характер зброї, на перший погляд, не залишає сумнівів у тому, що це професійні воїни. Але типи жител на Байді свідчать про те, що серед людей, які супроводжували Д. І. Вишневецького, були не тільки професійні вояки, але й місцеві мешканці. Серед житлових споруд, які були виявлені під час розкопок на Байді, було одне округлої форми із центральним стовпом. Таке житло можна зарахувати до степових типів. У решті випадків у землянках спостерігається гранична бідність, яка не личить професійним воїнам. Писемні джерела (лист Вишневецького до короля Сигізмунда) явно суперечать археологічним знахідкам. Археологічні знахідки у цьому випадку виглядають набагато об'єктивнішими. Мені вже довелося наводити власні міркування щодо значення згаданого листа (Пустовалов, 1998). Він був написаний з метою отримання додаткових коштів для утвердження Д. Вишневецьким своєї влади на пониззі Дніпра. А обіцянка повертати втікачів з волості назад була лише приводом для отримання грошей від казни. Вся поведінка князя Вишневецького (військові дії проти татар) свідчить на користь такого висновку.

Розмаїття типів зброї, захисного обладунку, житлових споруд підтверджує думку Д. І. Яворницького про різноетнічність загонів Д. І. Вишневецького. Таке

твердження можна пояснити різними групами вояків у загоні Д. Вишневецького – професійних воїнів із волості та місцевого населення. Аналіз складу зброї за матеріалами розкопок на острові Байда свідчить про високу професійність війська, а також його соціально та етнічно строкатий склад.

Список посилань

- Іллінський, В. Є., & Пустовалов, С. Ж. (1992). Фортеці на о. Байда. *Праці Центру пам'язкознавства*, 2, 142-156.
- Крип'якевич, І., Гнатевич, Б., Стефанів, З., Думін, О., & Шрамченко, С. (1992). *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ століття)* (4-те вид.). Світ.
- Мирошниченко, Ю. Р., & Удовік, С. Л. (2011). *Русь-Україна: становлення державності* (Т. 1: 3 найдавніших часів до створення імперії). Ваклер.
- Нефедов, В. В. (1997, 2-4 жовтня). Гидроархеологические памятники времен Д. Вишневецкого у о. Хортица. В *Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури*, Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя (с. 37-41). Тандем-У.
- Пустовалов, С. Ж. (1998). Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 4, 162-188.
- Пустовалов, С. Ж. (2009). Дослідження напівземлянки шляхти на о. Байда. В Д. Н. Козак (Ред.), *Археологічні дослідження в Україні, 2006-2007* (с. 307-309). Академперіодика.
- Свешніков, І. К. (1992). *Битва під Берестечком*. Слово.
- Шаповалов, Г. І. (1990, 18-20 січня). Про місцезнаходження о. Малої Хортиці. В *Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці*, Матеріали Першої республіканської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя (с. 194-197). Знання.

References

- Illinskyi, V. Ye., & Pustovalov, S. Zh. (1992). Fortetsi na o. Baida [Fortress on the Island of Baida]. *Proceedings of the Centre of Cultural Heritage Studies*, 2, 142-156 [in Ukrainian].
- Kryp'yakevych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z., Dumin, O., & Shramchenko, S. (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX stolittia)* [History of the Ukrainian Army (from Princely Times to the 1920s)] (4th ed.). Svit [in Ukrainian].
- Myroshnychenko, Yu. R., & Udovik, S. L. (2011). *Rus-Ukraine: stanovlennia derzhavnosti* [Rus-Ukraine: the Formation of Statehood] (Vol. 1). Vakler [in Ukrainian].
- Nefedov, V. V. (1997, October 2-4). Gidroarkheologicheskie pamyatniki vremen D. Vyshnevetskoho u o. Khortitsa [Hydroarchaeological Monuments from the Time of D. Vishnevetsky Near the Island of Khortitsa]. In *Zaporozhke kozatstvo v pamiatkakh istorii ta kultury* [Zaporozhian Cossacks in the Monuments of History and Culture], Proceedings of the International Scientific-Practical Conference, Zaporizhzhia (pp. 37-41). Tandem-U [in Russian].

- Pustovalov, S. Zh. (1998). *Mnogosloinoe gorodishche na o. Malaya Khortitsa (Baida) [Multilayer Settlement on the Malaya Khortitsa (Baida) Island]. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University, 4, 162-188 [in Russian].*
- Pustovalov, S. Zh. (2009). *Doslidzhennia napivzemlianky shliakhty na o. Baida [Study of the Gentry's Half-Dugout on Baida Island]. In D. N. Kozak (Ed.), Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini, 2006-2007 [Archaeological Research in Ukraine, 2006-2007] (pp. 307-309). Akademiya [in Ukrainian].*
- Shapovalov, H. I. (1990, January 18-20). *Pro mistseznakhodzhennia o. Maloi Khortytsi [About the Location of the Island of Malaya Khortytsia]. In Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasniy istorichniy nausti ta muzeinii praktytsi [Problems of the History of the Zaporozhian Cossacks in Modern Historical Science and Museum Practice], Proceedings of the First Republican Scientific and Practical Conference, Zaporizhzhia (pp. 194-197). Znannia [in Ukrainian].*
- Svieshnikov, I. K. (1992). *Bytva pid Berestechkom [Battle of Berestechko]. Slovo [in Ukrainian].*

THE ARMAMENT COMPLEX OF THE EARLY COSSACK ERA ACCORDING TO THE MATERIALS OF EXCAVATIONS ON THE ISLAND OF BAIDA

Serhii Pustovalov

Doctor of Historical Sciences, Professor;

e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224

Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Abstract

The complex of Cossack armament of the 16th century is much less known than the weapons of 17th – 18th centuries. This gap can be filled by excavation materials on the island Mala Khortytsia (Baida). The wooden fortifications with clay mud were found on the island. They are typical for the fortification of the 15th – 16th centuries. They were built in the same system as in princely times. There is an opinion that the basis of the Cossack weapon became the processed peasant tools: a battle sickle, a battle scythe, an axe, a morgenstern, etc. The finds on Baida Island do not confirm the thesis about the rural weapons of the first Cossacks. The weapons found on Baida makes it possible to assert that the typical complex of Cossack weapons, well known in the 17th century, had not yet been formed at an earlier time. However, the main signs of the armament of the European armies are also present in the Cossack armament complex on the island. During the years of the monument research, two samples of cannons, four samples of firearms, and numerous tools for firearms (bullets, rifle flints, wick locks, ramrods) were found. Cold weapons are represented by spears, sulitsas, knives, axes. The fragments of protective armor and numerous arrowheads were also found. The presence of sabers is evidenced by belt buckles and a fragment of a saber blade. Thus, the main weapon of the Cossack were muskets and pistols. Axes were in second place. The rest of the weapons can be classified as singular. At least two types of cannons were used.

Keywords: Ukrainian Cossacks; weapons; Bayda island

КОМПЛЕКС ВООРУЖЕНИЙ РАННЕГО КАЗАЧЕСТВА ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК НА о. БАЙДА

Сергей Пустовалов

Доктор исторических наук, профессор;

e-mail: pustovalovsergej@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3026-6224;

Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Комплекс казацкого вооружения XVI намного меньше известен, чем вооружение XVII–XVIII века. Эта лакуна может быть заполнена благодаря материалам раскопок на о. Малая Хортица (Байда). На острове найдены деревянные оборонительные сооружения с обмазкой плетня глиной. Они являются типичными для фортификации XV–XVI веков. Их возводили по той же системе, что и в княжеские времена. Существует мнение, что основной казацкого вооружения были переделанные сельскохозяйственные орудия: боевой серп, боевая коса, топор, моргенштерн и т.д. Находки на острове Байда не подтверждают тезис про сельское вооружение первых казаков. Оружие, найденное на о. Байда дает возможность утверждать, что типичный комплекс казацкого вооружения, хорошо известный в XVII столетии, в раннее время еще не сформировался. Однако основные признаки вооружения европейских армий присутствуют и в комплексе казацкого вооружения на о. Байда. За годы исследования памятника найдено два образца пушек, четыре образца огнестрельного оружия многочисленные инструменты к огнестрельному оружию (пулелейки, ружейные кремни, фитильные замки, шомполы). Холодное оружие представлено копьями, сулицами, ножами, топорами. Найдены также фрагменты защитного доспеха, многочисленные наконечники стрел. О наличии сабель свидетельствуют портупейные застезки и фрагмент клинка сабли. Таким образом, основным оружием казаков был мушкет. Имелись также пистолы. На втором месте были топоры. Остальные виды оружия были единичны. Орудия были минимум двух типов.

Ключевые слова: Украинское казачество, оружие, остров Байда

Наукове видання

**ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

**Серія:
Музеезнавство і пам'яткознавство**

Науковий журнал

2020 Том 3 № 2

Scientific publication

**BULLETIN
OF KYIV NATIONAL UNIVERSITY
OF CULTURE AND ARTS**

**Series in
Museology and Monumental Studies**

Scientific journal

2020 Volume 3 No 2

Научное издание

**ВЕСТНИК
КИЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ**

**Серия:
Музееведение и памятниковедение**

Научный журнал

2020 Том 3 № 2

Підписано до друку: 28.12.2020. Формат 70x100¹/₁₆
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітури Roboto, Times New Roman.
Ум. друк. арк. 10,08. Обл.-вид. арк. 8,54.
Наклад 300 примірників
Замовлення № 4539

Видавничий центр КНУКіМ
Видавець Київський національний університет культури і мистецтв
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції, серія ДК № 4776 від 09.10.2014